

A két világháború közötti szélsőjobboldal interpretációi a nyugati történetírásban

Az olasz fasizmus első világháborút követő megjelenése a meglepetés erejével érte a kortárs megfigyelőket. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az, hogy ez a mozgalom nemcsak egy új politikai magatartásformát testesített meg, hanem az általa képviselt ideológia is korábban ismeretlennek számított. Benito Mussolini maga is hangsúlyozta, hogy a fasizmus pragmatikus doktrínája számos más ideológia életképes elemeit kezeli forrásként. Az olasz fasizmus értelmezése emiatt már a kortársakat is megosztotta. A német nemzetiszocializmus hatalomra kerülése után a Mussolini és Hitler között fennálló szövetség azt eredményezte, hogy a megfigyelők többsége a két rendszert, valamint azok szövetségeseit valamilyen formában megfeleltette egymással. A második világháború óta eltelt időben a nyugati történetírásban ezekről a két világháború közötti mozgalmakról számos lehetséges értelmezés látott napvilágot. Noha az egyes szerzők elvetik az olasz és a német rendszer egymással történő megfeleltetését, a nyugati szakirodalom az 1960-as évek óta többnyire a fasizmus fogalmával utal ezekre a mozgalmakra, Magyarországon pedig az utóbbi időben a szélsőjobboldal kifejezés használata szilárdult meg.¹

A lehetséges értelmezések nagy száma már az 1970-es években is lehetővé tette, hogy az interpretációkról az olasz Renzo De Felice nemzetközi sikert arató monográfiát jelentessen meg. Az elmúlt évtizedben angol nyelven a portugál António Costa Pinto jelentkezett egy kifejezetten az interpretációs problémákat tárgyaló kötettel, emellett Stanley G. Payne 1995-ös monográfiája ad részletesebb áttekintést a kérdés historiográfiájáról. Magyarországon a rendszerváltás előtti időszakban Vajda Mihály angolul és franciául megjelent írásai, valamint Ormos Mária önállóan, illetve Incze Miklóssal közösen írt magyar nyelvű monográfiái marxista alapon foglalkoztak az olasz fasizmus, illetve a nácizmus kérdéskörével. Lackó Miklósnak a nyilas mozgalmakról szóló 1966-os, még erősen a kor hatása alatt álló monográfiája pedig az Akadémiai Kiadó jóvoltából 1969-ben angol fordításban is megjelent. Maga Lackó 1980-ban, Ránki György mellett, egy nagy sikerű angol nyelvű tanulmánykötet szerzői között is helyet kapott. Póczik Szilveszter 1994-ben megjelent, magyar nyelvű kötete többnyire a kortárs, azok közül is leginkább a marxista fasizmus-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék) hallgatója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Mussolini, 2000. 38–41.

értelmezéseket mutatta be. A téma modern irodalmának nagy erudícióval megírt magyar feldolgozását nyújtja Tomka Béla 1999-es monográfiája, amely azonban kifejezetten a Harmadik Birodalom kutatásával kapcsolatos elméleteket ismerteti. Tomka kötete ezzel egyrészt túlnyúlik a szűkebb értelemben vett mozgalmak lehetséges értelmezéseinek bemutatásán, témájából adódóan azonban vizsgálata kizárólag Németországra korlátozódik. Jelen tanulmány ennél kevesebbre, és egyszerre többre vállalkozik: megpróbálja bemutatni, hogy a nyugati, nem marxista történetírásban hogyan magyarították a magyar terminológia szerinti szélsőjobboldal feltűnését, és miben fedezték fel annak meghatározó tulajdonságait.²

Terminológiai nehézségek

A téma kutatását végigkíséri a terminológiai körvonalazatlanság. A két világháború közötti olasz és német diktatúra egyidejű megnevezésére angol nyelvterületen leginkább a fasizmus kifejezés kisbetűs változata terjedt el, megkülönböztetve azt a nagybetűvel írt, azaz az eredeti olasz fasizmustól. A fasizmus elnevezés gyűjtőfogalomként alkalmazása ugyanakkor nehézségek sorát veti fel, ezek közül csak az egyik az, hogy a mintaadó olasz társaikon kívül egyedül a brit és a holland mozgalmak alkalmazták pártjaik megnevezésére is a kifejezést. A fogalom használatát megterheli, hogy az már a második világháború előtt is központi szerepet foglalt el a marxista-leninista irodalomban. Ez a politikai szándékú koncepció ugyanakkor maga is történetiséggel rendelkezett, ezeknek a Marx által előre látott mozgalmaknak az értelmezése a doktriner marxista ideológusoknak is jelentős fejtörést okozott. A Kominternben eleinte elhangzó beszédek a fasisztákat például az olasz szocialisták szövetségeseiként üdvözlötték. Csak az 1930-as években, a nagy válság periódusában jelent meg az a marxista értelmezés, amely a német nemzetiszocialistákat az olasz fasisztákkal egy csoportba sorolta. A Rajani Palme Dutt angol-indiai marxista teoretikus által 1934-ben kidolgozott, majd 1936-ban Georgi Dimitrov révén a Kommunista Internacionálé hetedik kongresszusa elé terjesztett tézis szerint a fasizmus a fináncióke specifikus reakciós válaszáának tekinthető a kapitalizmus 1929-ben megmutatkozó általános krízisére.³

Tomka Béla mutat rá arra, hogy a fasizmuselméletek hazai hasznosíthatóságnak egyik legnagyobb akadályát éppen a fogalom marxista irodalom által végbevitt inflációja képezi. A megközelítés tudományos kritikáján túl ennek a nyelvpolitikai eszköznek a korábbi magyar közbeszédben egykor betöltött prominens szerepe az ellen szól, hogy a kifejezés a szigorúan vett eredeti jelentésén túl tágabb teret

2 De Felice, 1977; Payne, 1995; Pinto, 2012; Lackó, 1966; Lackó, 1969; Lackó, 1980; Ormos-Incze, 1976; Ránki, 1980; Ormos, 1987; Vajda, 1995 (1976); Tomka, 1999.

3 Gregor, 2000. 13. 19–106.; Kallis, 2014. 14–15.; Kotkin, 2014. 549–551.; Póczik, 1994. 53–59.; Tomka, 1999. 18–20. Az 1970-es évekig a Dimitrov-tézis volt a keleti blokk hivatalos álláspontjának tekinthető, amelytől kezdve azonban az ellenforradalmi és konzervatív karakterjegyeket hangsúlyozó értelmezés mellett megjelentek a forradalmi, konzervatívellenes tulajdonságokat felfedező marxista értékelések is. Ormos Mária és Vajda Mihály írásai a marxista interpretációk ezen késői típusaira hozhatók példaként.

kapjon. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a fogalom inflálódása csak az államszocializmust megélt társadalmak tapasztalata lenne. A fasizmus kifejezés nyugati használatának fogalomtörténetét feldolgozó Paul Gottfried úgy látja, hogy a kifejezés a politikai közbeszédben elvesztette eredeti értelmét, és ma már leginkább a politikai ellenfelek megnevezésére szolgál. Gottfried szerint mindezek ellenére nem tekinthetünk el attól, hogy a fogalom egy történeti időben valóságosan létező jelenséget takart, amely tény eredeti jelentésében legitimálja annak használatát. Magyarországon Paksa Rudolf a probléma megkerülése érdekében a szélsőjobboldalon belüli gyűjtőfogalomként a nemzetiszocializmus kifejezést használja az olasz fasiszták vagy a spanyol falangisták leírására is, de például nem sorolja ide a magyar fajvédőket. Ez a szóhasználat valójában a nyugati fasizmuselméletek fasizmusfogalmának feleltethető meg, ebben az esetben az olasz helyett a német mozgalom önelnevezése kölcsönzi a gyűjtőfogalom nevét. A kérdést nehezíti, hogy magának a gyűjtőfogalomnak a szükségessége sem tekinthető magától értetődőnek, számos történész az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus rokonítását is kétségesnek tartja, ennek következtében elveti a fasizmus fogalmának a nemzetiszocializmusra vonatkoztatott használatát. A fogalom kiterjesztése ellen ezek az értelmezések azzal érvelnek, hogy az elmosná a Harmadik Birodalom sajátosságait, annak az antiszemitizmus és a fajelmélet kitüntetett szerepe, valamint a rezsim által követett radikális geopolitikai célok miatti egyedülálló voltát.⁴

A fasizmusfogalomnak a német mozgalom kivételességén nyugvó elutasításából ugyanakkor egyenesen következne az, hogy az olasz fasizmust sem írhatjuk le a nemzetiszocializmus kifejezés használatával. A szélsőjobboldal kifejezés alkalmazása csak látszólag nyújthat megoldást erre a problémára. Ez a fogalom a német és az olasz diktatúrát létrehozó mozgalmaknál rendszerint tágabb kört ölel fel, például magában foglalja a magyar fajvédőkhöz hasonló, vagy a második világháború után megjelenő mozgalmakat is. A definíció érvényességéhez szükséges közös elemek meghatározása azonban ebben az esetben is problémákat vet fel, azok az érvek, amelyek a fasizmusfogalom tarthatatlanságát igyekeznek bizonyítani, ugyanolyan jól alkalmazhatóak a szélsőjobboldaliság koncepciója ellen is. Ha az egyértelműen azonosítható közös pontok hiánya miatt választjuk el egymástól a fasizmust és a nemzetiszocializmust, akkor kérdéses, hogy pontosan milyen tulajdonságok alapján lehet mind a kettőt, illetve a többi mozgalmat szélsőjobboldalinak minősíteni. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szélsőjobboldal kifejezés egyáltalán nem tekinthető általánosan használatban lévőnek, vagy akár csak jól definiáltnak sem. A magyar használat elterjedtségét az indokolja, hogy a hazai nemzetiszocialista csoportok gyakran maguk is a szélsőjobboldali jelzővel utaltak önmagukra.⁵

A kifejezés angol párja, az *extreme right* és a publikációkban ritkábban előforduló *far right* szófordulat a nyugati közbeszédben leginkább az európai beván-

4 Tomka, 1999. 14., 22–24.; Griffin, 2006. Lásd még: Paksa, 2012. 7–8.; Paksa, 2013. 18.; Gottfried, 2016. 1–3., 151. Paul Gottfried például a dél-európai országokban létrejövő, olasz példát másoló fasizmusok egyedisége mellett érvel. Gottfried kötetére lásd: Lajkó, 2021.

5 Paksa, 2013. 16–18. Tomka Béla a Harmadik Birodalom kutatástörténetéről szóló monográfiájában például egyáltalán nem használja a szélsőjobboldal kifejezést. Tomka, 1999.

dorlásellenes pártok megnevezésére szolgál, a két világháború közötti német nemzetiszocializmus vagy az olasz fasizmus gyűjtőfogalmaként azokat történészek kevésbé alkalmazzák. Az angolszász politikatudományban közvetlenül a második világháborút követően eredetileg a *radical right* kifejezés használata terjedt el az olyan kortárs mozgalmak leírására, amelyek hasonlítottak ugyan a háború előtti fasizmusra, de nem voltak feltétlenül azonosíthatók azzal. Az 1960–1970-es évek során a politológiai diskurzusból ezt többnyire kiszorította az *extreme right* megfogalmazás. Nyugat-Németországban ezzel szemben a két kifejezés párhuzamosan, ám eltérő jelentéssel élt egymás mellett. A *Rechtsextremismus* elnevezést a Német Szövetségi Köztársaság elhárító szervei az 1970-es évektől a demokrácia megdöntésére törő mozgalmak leírására használták, míg a *Rechtsradikalismus* jelző azon csoportok számára volt fenntartva, amelyek kritizálták ugyan a demokráciát, de nem törekedtek annak felszámolására.⁶

A modern szélsőjobboldal definíciói általában olyan elemeket foglalnak magukban, mint a demokráciaellenesség, a rasszizmus, az erős állam támogatása és a nacionalizmus, az ellenvélemények viszont kétségbe vonják az idesorolt bevándorlásellenes pártok szélsőségességét. A hasonló mozgalmakkal foglalkozó politikatudományi irodalomban azonban olyan kijelentések is előfordulnak, amelyek szerint a modern nyugati szélsőjobboldali ideológiák egyenesen a fasizmusból származnak. Az ilyen beállításokra kétségtelenül nagy hatást gyakorolt az, hogy a második világháborút követően, a jóléti állammal kapcsolatos konszenzus korában az egykori fasiszta politikusok, mint a brit Oswald Mosley, a bevándorlásellenességben találták meg az általuk a nyilvánosságban sikerrel képviselhető témát. Valószínűleg az itt felvetett definíciós problémákra vezethető vissza a *populizmus* fogalmának az utóbbi időben megfigyelhető terjedése is. Nem véletlen, hogy a téma egyik jelentős kutatója, a történeti és kurrens politikatudományi kérdésekkel egyaránt foglalkozó Roger Eatwell egy, a szélsőjobboldal nyugat-európai újjáéledését taglaló cikkének címében az *extreme right* kifejezést idézőjelben használta.⁷

A kifejezés történeti alkalmazását tovább nehezíti, hogy magyar társaikkal ellentétben számos két világháború közötti „szélsőjobboldali” mozgalom nem tekintett magára jobboldalisként. A jobboldaliság tagadása például a francia szélsőségesek identitásának egy fontos elemét képezte, és a spanyol Falange vezére, José Antonio Primo de Rivera szintén visszautasította azt, hogy mozgalma jobboldalisként lenne leírható. Maga Mussolini a fasizmus doktrínájáról írt könyvében a fasizmust jobboldalisként meghatározó jelzőt idézőjelbe tette – a szöveghelyen a kontextus a tekintélynek a fasizmus évszázadában, a 20. században betöltött szerepére vonatkozott. Az olasz diktátor más alkalmakkor kifejezetten hangoztatta, hogy a fasiszták elvetik az olyan elavult fogalmakat, mint a jobb- vagy baloldal.

Ennek ellenére a nyugati szakirodalom többsége a két világháború közötti mozgalmak nem jobboldali besorolását általában antiintuitívnek tekinti. Az amerikai politológus, Walter Laqueur – aki azon kevesek közé tartozik, akik angol nyelven

6 Eatwell, 2000. 410–414.

7 Ignazi, 1997. 48–49.; Eatwell, 2000. 410–414.; Gottfried, 2016. 121–122., 126.

a szélsőjobboldal és a radikális jobboldal kifejezéseket az időben visszamenőleg is alkalmazták – idesorol olyan berendezkedéseket is, mint napjaink iráni teokráciája. Ennek a meghatározásnak az alapját az olyan tulajdonságok képezik, mint a hierarchiában való hit, a vezérkultusz és a nacionalizmus, melyeket Laqueur a jobboldalissággal azonosít. Az ezzel a közkeletű vélekedéssel ellentétes nézeteket hangoztató amerikai történész-politológus, A. James Gregor viszont amellett érvel, hogy a jobboldali besorolás valójában a kortárs marxista irodalom beállításának öntudatlan átvétele, ami a nyugati értelmezésekbe is átszivárgott. Gregor úgy látja, hogy ez a jobboldal–baloldal dichotómiára épülő értelmezés tehető felelőssé azért, hogy a kommunizmus és a faszizmus között felfedezhető hasonlóságokat a szőnyeg alá söpörték. Az amerikai szerző értelmezését meghatározza az, hogy tagadja a jobb- és baloldal immanensen létező voltát. Gregor szerint a magukat baloldaliként meghatározó bolsevikok, amikor szembesültek az olasz faszizmus ellenséges jellegével, azt automatikusan a jobboldalhoz sorolták. Gregor sokkal inkább egy, a faszizmust és a kommunizmust is magában foglaló 20. századi forradalmi ideológia létezését feltételezi, tézise egy újabb megfogalmazása annak az elképzelésnek, amely a téma kutatását eredetileg meghatározta. A kommunizmus és a „faszizmus” közötti egyenlőségítél a hidegháború korai szakaszában ugyanis a nyugati elemzések egyik fő vezérfonalaként szolgált.⁸

Totalitarizmuselméletek

Az 1950–1960-as évek nyugati elemzései a Harmadik Birodalmat és részben a fasiszta Olaszországot is a totalitarizmus fogalmával értelmezték. A témakörrel születő első feldolgozások emellett nem tekintették céljuknak az összehasonlító elemzést, többnyire egy-egy nemzeti mozgalom leírására korlátozódtak. A totalitarizmusfogalom a hidegháború korai szakaszában az egyetlen nem marxista rendszerelméletnek számított, ám keleti párjához hasonlóan erős politikai töltettel rendelkezett. A kifejezésnek a világháború előtt nem volt egyértelműen negatív konnotációja, habár azt először az olasz fasiszta párt kritikusan alkalmazták. Az 1920-as évek közepére a Nemzeti Fasiszta Párt maga is azonosult a meghatározással, Mussolini is használta a *totalitárius akarat*, majd a szlogené váló *totalitárius állam* szófordulatot, Giovanni Gentile, a rezsim filozófusa és oktatáspolitikusa pedig *totalizálásként* írta le azt a folyamatot, amely során az állam és a nemzet tagjai egy közös identitás keretei között összeforrnak. 1928-ban Gentile a fasiszta doktrínát az amerikai *Foreign Affairs* magazin számára ismertető cikkével angolul is meghonosította a kifejezést. A fogalom Spanyolországban és Portugáliában is feltűnt, ahol azt a falangisták és a nemzeti szindikalisták is pozitív értelemben, az általuk követett ideológia jellemzésére alkalmazták. Bár a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) végül nem azonosult a szóhasználattal, 1933-ban Göbbels a párt állam feletti hatalmára utalva

⁸ Primo de Rivera, 1933; Mussolini, 2000. (1932.) 39–40., 59.; Sternhell, 1983. 234–247.; Griffin, 1993. 50.; Laqueur, 1996. 6–8., 90.; Gregor, 2000. 14., 18., 21.; Gregor, 2008.

beszélt a totális államról, Carl Schmitt pedig a 19. század beavatkozástól tartózkodó államával szemben határozta meg a 20. század totális államát. Az 1930-as évek francia és olasz katolikus antifasiszta szerzői az ellentáborban is tovább népszerűsítették a kifejezés használatát, és az a Herbert Marcuse-hoz hasonló német baloldali gondolkodók szótárában is megjelent.⁹

A katolikus értelmezést képviselte a francia Jacques Maritain 1936-os történetfilozófiai értekezése, amely a totalitarizmust egyfajta valláspótlékként fogta fel. Maritain a kereszténység intellektuális és spirituális egységének a reneszánsz és a reformáció óta zajló felbomlásában találta meg a totalitarizmus gyökereit. A francia katolikus gondolkodó liberalizmuskritikaként felfogható érvei alapján ez a magát a vallással szemben meghatározó filozófia minden véleményt potenciális igazsággként állított be. Maritain szerint, amint a vallás támasztotta akadályok elhárultak, az ipari társadalom önellentmondásai azonnal megteremtették a kommunizmus és a faszizmus képében megjelenő, az európai civilizációt közös erővel veszélybe sodró reakciót.¹⁰

A második világháború az amerikai közgondolkodásban is megérlelte az igényt, hogy Hitler, Mussolini és a japán militaristák között ideológiai kapcsolatot keressenek. A totalitarizmus fogalma könnyen kielégíthette ezeket a törekvéseket, ugyanakkor az elképzelés teoretikusainak egy része már ekkor megkérdőjelezte ennek a beállításnak a valóságát. Az Egyesült Államokban a koncepció a menedzserizmus kritikájaként is feltűnt, az amerikai régi jobboldalhoz tartozó szerzők az államigazgatás kiterjesztésére és a technokratikus gyakorlatok terjedésére tekintettek a totalitarizmus előszobájaként. A fogalom történetét végigkísérte annak politikai felhasználhatósága, karrierjének felívelése is szorosan kötődött a hidegháború kezdetéhez. A szovjet berendezkedés totalitáriusként történő lefestése, amit például a katolikus szerzők már a második világháború előtt is képviseltek, az új geopolitikai vetélkedés eredménye volt.¹¹

Hannah Arendt, a koncepció első kidolgozója a tömegtársadalomban megfigyelhető elidegenedést és atomizálódást tette felelőssé a totalitarizmus kialakulásáért. A totalitárius mozgalmak a német filozófus szerint az atomizált, elszigetelt egyének tömegszervezetei. Arendt szerint az osztályrendszer felbomlása megszüntette az érdekképviselőt alapját adó osztályérdekeket, ami a pártrendszer összeomlását idézte elő. Az osztályok közötti választófalak ledőlése egy strukturálatlan, a politikai rendszerrel ellenséges tömeg létrejöttéhez járult hozzá, a kialakuló protesthangulat pedig egy szűk elit számára lehetővé tette, hogy a korábban apolitikus tömegek manipulálásával magához ragadja a hatalmat. A kialakuló pártállam annak hagyományos formáitól forradalmi jellegében különbözik, nem egyszerűen beépül az államba, hanem fölötte gyakorolja a hatalmat. Arendt a totalitárius hatalomgyakorlást az állandó ellenségkereséssel és a terrorral azonosította. Értelmezése szerint a totalitárius elit kvázi bűnözőkből áll, akik saját hatalmukat csak az állandó

9 Fischella, 1978. 17–21.; Maier, 1995. 391–395.; Tomka, 1999. 10–11.; Payne, 1999. 46., 83., 91., 103., 366.; Pinto, 2000. 102.; Kallis, 2014. 13.; Gottfried, 2016. 46.

10 De Felice, 1977. 55–60.

11 Gottfried, 2016. 44–50.; Tomka, 1999. 10–11.

radikalizálódás segítségével tudják megőrizni. Utóbbit Arendt a mozgalom anti-utilitárius jellegéből vezette le, amit az ellenségkereső ideológiából és a hatalmi politika végletekig fokozásából származtatott. A Harmadik Birodalmat így csak 1938-tól tekintette ténylegesen totalitáriusnak, a szovjet esetben is az 1930-as évszám jelentőségét hangsúlyozta. A terror Arendt beállításában nem feltétlenül a saját állampolgárok ellen irányult, a nemzetiszocialisták esetében a zsidóság és a lengyelek ellen elkövetett atrocitásokat említette példaként. Az öncélú terror a német filozófus gondolkodásában központi helyet foglalt el, értelmezése szerint az áldozatok száma miatt hasonló hatalomgyakorlás csak népes országokban volt elképzelhető. Arendt a Szovjetuniót tekintette tipikus totalitárius államnak, és hangsúlyozta, hogy a hasonló rezsimek mindig a világhuralom megszerzésére törekednek.¹²

A hidegháború korai szakaszában Arendt értelmezésének utóbbi eleme a második világháború tapasztalatának direkt kivetítéseként is felfogható volt. Paul Gottfried mutatott rá arra, hogy közvetlenül a háború után ez a beállítás korántsem volt elszigeteltnek tekinthető. A totalitarizmus politikatudományi kidolgozói is leginkább olyan mérsékelt baloldaliak voltak, mint Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, Juan J. Linz, akiket sokként ért a sztálinizmus valósága. Ezeknél a gondolkodóknál, Arendt-hez hasonlóan, megfigyelhető volt az a szándék, hogy a Szovjetuniót ítéljék el „vörös fasisztaként”. A német filozófus feldolgozása is burkoltan arra hívta fel a figyelmet, hogy a szovjetek fenyegetése a nácikéhoz mérhető.

Arendt filozófiai megközelítésű, ezért helyenként spekulatív leírásával szemben a későbbi elemzések alapját képező társadalomtudományos kidolgozás a Friedrich–Brzezinski szerzőpáros nevéhez fűződött. Konceptiójukról azóta szokássá vált megállapítani, hogy az erősen a jogi szemlélet hatása alatt állt. Friedrich és Brzezinski a totalitarizmust nem a demokráciával, hanem az *alkotmányos kormányzattal* szemben határozta meg. Definíciójuk szerint az alkotmányos kormányzat nem csak modern demokráciaként képzelhető el, azt a két szerző az antikvitásba is visszavezette. Az alkotmányosság ellentétét szemükben nem a totalitarizmus, hanem az *autokrácia* képezte, az általuk radikálisan újként leírt totalitárius berendezkedésre is a hagyományos autokráciák felújított, a modern kor követelményeihez igazított változataként tekintettek. A szerzőpáros a totalitárius rendszerek hat jellemzőjét azonosította. Ezek a meghatározó jellemzők szerintük a kiliasztikus igényeket támogató kidolgozott ideológia, a tömegpárt, a terrorrendszer, amit a szerzők pusztán pszichikai nyomásgyakorlásként is elképzelhetőnek tartottak, a tömegkommunikációs eszközök felett gyakorolt ellenőrzés, ellenőrzés a fegyveres erők felett, továbbá az irányított gazdaság. A kötet a főbb jellemzők részletes leírásával szolgált.¹³

A szerzőpáros tézisének népszerűsége azonban az 1970-es évekre az új empirikus kutatások hatására az azt eredetileg lelkesen adaptáló nyugatnémet történettársadalmon belül is megkopott. A Harmadik Birodalom mindennapjaival foglalkozó *Alltagsgeschichte* eredményei például nem igazolták, hogy a német állam totalitárius módon befolyásolta volna a mindennapokat. Sem az állampolgá-

12 Arendt, 1976. (1951.) 305–340., 389–459.

13 Friedrich–Brzezinski, 1965. (1956.) 3–8. 15., 22–27.; Gottfried, 2016. 44–50.

rokkal szemben alkalmazott terror, sem az ideológiai konformitás kikényszerítése nem jellemezte a német diktatúrát. Martin Broszat úttörő monográfiája arra mutat rá, hogy a nemzetiszocialista rendszert a különböző hatalmi központok közti szüntelen rivalizálás, az egymásnak is ellentmondó törekvések küzdelme jellemezte, amit leginkább a polikrácia fogalmával lehet leírni. Broszat a később gyakran felmerülő értelmezésekkel szemben azonban nem szakadt el teljesen a totalitárius paradigmától. Ő maga úgy látta, hogy a nemzetiszocialista mozgalmon belül valóban létezett egy hasonló szándékokkal rendelkező irányzat, az államirányítás azonban nem csak belőlük állt. A hagyományos német bürokrácia, a kommunizmus előretörésétől félt, emiatt a nemzetiszocialistákkal szövetséget kötő konzervatív körök mind ellentartottak a hivatalos ideológia extrémebb formái által diktált ösztönöknek. Hans Mommsen szintén azt hangsúlyozta, hogy a Harmadik Birodalomban maga az NSDAP nem játszott kiemelt politikai szerepet, a nemzetiszocialisták nem a párt, hanem az állami bürokrácia segítségével gyakorolták a hatalmat. A rezsim stabilitása sem a pártállamnak, hanem a konzervatív körökkel való hatalommegosztásnak volt köszönhető. Mommsen ugyanakkor úgy látta, hogy a bürokrácia rezsim fölötti kontrollja fokozatosan visszaszorult. A különböző frakciók küzdelme egyfajta „kumulatív radikalizációhoz” vezetett, ami legtisztábban az önmérséklet elvesztésében mutatkozott meg. A totalitarizmus fogalmához való ragaszkodást kétségtelenül az is motiválta, hogy az a gyakorlatban a liberalizmusnak és a nyugati demokráciáknak a keleti blokkal szembeni önvédelmi eszközeként szolgált. Egy olyan nyugatnémet történész, mint Karl Bracher még az 1980-as években is a politikai szempontokat hangsúlyozva érvelhetett a koncepció használata mellett.¹⁴

A hidegháborús Olaszországban a fogalom karrieríve a nyugatnémettől eltérően alakult, az olasz kereszténydemokratáknak csupán egy része ragaszkodott ahhoz, hogy a fasizmust totalitárius rendszerként állítsák be, az erre való igény kifejezetten a baloldalon volt jelen. Az olasz fasizmus totalitáriusként kezelése azonban a németnél is több akadályba ütközött, 1938-ig maga Hannah Arendt sem tekintette az olasz rendszert különbözőnek a hagyományos diktatúráktól. Az olasz kereszténydemokrata gondolkodó, a Jacques Maritain hatása alatt álló Augusto del Noce az 1960-as években például a német nemzetiszocializmust tekintette az igazi totalitárius jobboldali rendszernek, szemében a fasizmus a totalitarizmusnak csupán csökevényes változatát képviselte. Az ellenérveket összegyűjtő Domenico Fisichella szerint az olasz fasiszta berendezkedésben az új vezetés a régi, prefasiszta elittel együtt gyakorolta a hatalmat. A fasiszta állam nem jelentett nyilvánvaló törést Olaszország történelmével, a monarchiát nem számolták fel, a rezsim nagyrészt tartózkodott attól, hogy beavatkozzon az állampolgárok életébe, és nem zavarta meg jelentősen a társadalmi pluralizmust. Az olasz fasiszták a többpártrendszer felszámolásá-

14 Tomka, 1999. 13–17., 27–29.; Gottfried, 2016. 52–56.; Broszat, 1981. (1969.) 294–327. Broszat a kortárs szociáldemokrata gondolkodó, Franz Neumann értelmezését elevenítette fel. Neumann *Behemoth* címmel megjelent kötetében a központosítással szemben a német államgépezet nemzetiszocialista uralom alatt bekövetkező szétbomlásáról értekezett. Neumann, 1942. Lásd még: Mommsen, 1976. 182–184., 200–201.

val is csupán a politikai osztály meghatározott részét cserélték le.¹⁵ Renzo De Felice, a nyolckötetes Mussolini-életrajz szerzője szerint ahhoz, hogy az olasz fasizmusra valóban totalitárius berendezkedésként tekintsünk, nemcsak a terror hiányzott, hanem a meghatározott cél is, amelynek lehetetlenné kellett volna tennie a kompromisszumkésztséget és ezen keresztül a hatalommegosztást. Ezzel szemben Mussolinit éppen a pragmatizmus jellemezte, a rezsim a hatalomban eltöltött első évtizedben igyekezett megőrizni a tömegek beleegyezését.¹⁶

A baloldali értelmezések jellemzően 1938-tól tekintették az olasz rezsimet totalitáriusnak, mint láttuk, maga Hannah Arendt is osztozott ebben az álláspontban. A totalitarizálódást ezek az értelmezések többnyire a belső dinamikával, a rezsim szklerotikussá és bürokratikusává válásával, valamint a birodalomépítéshez szükséges monolitikus uralom kialakításának kényszerével magyarázták.¹⁷ A tézis ezen formájához egyébként kritikusan viszonyuló Renzo De Felice a Mussolini-életrajz írása során maga is átvett elemeket ebből az értelmezésből. Az általa adott elemzés a hagyományos beállítással szemben sokkal inkább az ideológiai kényszerrek jelenlétét hangsúlyozta. De Felice szerint az új fasiszta káderek és a régi karrierburokraták konfliktusban álltak egymással, maga Mussolini sem kedvelte a hagyománytisztelő államigazgatást. Az 1930-as évek közepére a párt ideológusainak egy része már úgy látta, hogy a mozgalom eltért eredeti forradalmi céljától. A kritikák leginkább a bürokrácia depolitizálódását és technicizálódását érintették, az adminisztratív állammal a totalitárius állam koncepcióját szegezték szembe. A hasonló elképzelések előretörését De Felice az etióp háborúhoz, illetve az utódlás kérdésének felbukkanásához köti, Mussolini környezetében ekkor jelent meg a szándék az olasz társadalom erőteljesebb átpolitizálására. A Duce és a fasiszta párt vezetésének egy része 1936-ban már a monarchia felszámolásának gondolatával is eljátszott. Habár utóbbira végül nem került sor, innentől volt datálható a párt és a korporációk rezsimen belüli szerepének megerősödése. A tömegek „fasizálására” irányuló törekvések, az új olasz moralitás kialakításának célja a rezsimet arra indította, hogy a korábbinál mélyebben belefolyjon az oktatás megszervezésébe. De Felice szerint a polgári értékeket és a családot támadó retorika, valamint a katolikus egyházzal való konfrontáció egy olasz „kulturális forradalom” fejezeteiként volt felfogható, ami szemében igazolta a késői fasizmus totalitárius tendenciáit. Szemmel látható, hogy De Felice a fogalmat nem annak hagyományos értelmében használta, sokkal inkább az olasz fasiszta állam önértékelésére reflektált. Ez az olasz totalitárius állam és a totalitarizmus közötti egyenlőségtétel volt megfigyelhető De Felice tanítványának, Emilio Gentilének még a 2002-ben megjelent, a fasizmus általános interpretációját nyújtó kötetében is. De Felice és Gentile a társadalom átpolitizálását, illetve az ideologikus államszervezést tekintették a totalitarizmus jellemzőjének.¹⁸

15 Arendt, 1976. 256–257., 308–309.; Fischella, 1978. 226–227.; Gottfried, 2016. 42–43., 45. De Felice, 1977. 58–60.

16 De Felice, 1996. (1981.) 10–11.

17 Arendt, 1976. 256–257.; De Felice, 1996. 12.

18 De Felice, 1996. 19., 41–42., 48., 58–133.; Gentile, 2004. (2002.) 262–312., 416–417.

A két olasz történész eljárása beleillett abba a trendbe, amelyet a totalitarizmus kifejezés inflálódása képezett. Az eredetileg egy politikai rendszertípus leírására szolgáló fogalmat idővel mozgalmak, pártok, vezetők vagy eszmék meghatározására is alkalmazni kezdték, egyes szerzők pedig olyan berendezkedéseket is ide soroltak, melyek premodern viszonyokat képviselve semmiféleképp nem voltak beleilleszthetők az eredeti definícióba.¹⁹ Juan J. Linz, a nagy hatású spanyol szociológus a növekvő kritikákat figyelembe véve dolgozta ki a totalitarizmuselmélet egy módosított verzióját. Ez a definíció nem a terrort, hanem a kizárólagos, autonóm ideológia jelenlétét tekintette a totalitarizmus jellemzőjének, ami monisztikus, ám nem monolitikus hatalmi struktúrával és az állampolgárok aktív részvételének kikényszerítésével társul. Linz az általa fasiszmusként azonosított mozgalmak célját a nemzet társadalmi integrációjában határozta meg, ideológiájukat ebből a szempontból tekintette totalitárius jellegűnek. A spanyol szociológus elméletének újítása a sematikus *autokrácia* fogalom helyett az *autoriter/tekintélyelvű* rendszerek tipológiájának kidolgozása volt. Ő maga ez utóbbi berendezkedést tartotta a spanyol nyelvű országok, illetve a harmadik világ meghatározó politikai struktúrájának. Linz szerint a tekintélyelvű rendszereket a hagyományos elitek uralma jellemzi, melyek legitimitációjukat nem ideologikus forrásokból merítik, így nem is képesek lakosságuk jelentős mozgósítására. Magukat a totalitárius rendszereket a participáció szempontjából emiatt közelebb sorolta a demokráciákhoz.²⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy ez az értelmezés sem volt mentes a politikai felhangoktól. Linz elméletét nagyban befolyásolta, hogy a spanyol szociológus a 20. század történetét a modern liberális demokráciák és a fasiszta, illetve kommunista rendszerek küzdelmeként fogta fel. A tekintélyelvűség megkülönböztetése lényegében az ezen a küzdelmen kívül álló társadalmak politikai rendszereinek leírására szolgált, amelyek saját fejlődési útjukat követve remélhetőleg a demokráciáig is eljutnak majd. Azt is mondhatjuk, hogy a spanyol szociológus a totalitarizmus kifejezést az ellenség megnevezésére alkalmazta. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy az általa adott definíció azt a nem demokratikus hatalomgyakorlás mellett az ideologikus meghatározottságra redukálta. A politikai ideológia jelenlétét Linz a modernitás egyik jellemzőjeként azonosította, ebben az értelemben tehát a totalitárius rendszerek nem egyszerűen nem demokráciák, hanem egy radikálisan új politikai berendezkedést képviselnek. A bennük fellelhető modernitás és az ebből következő, az elmaradott tekintélyelvű rendszerek irányából nem tapasztalható fenyegetés a szemében a nyugati demokráciák valódi versenytársává emelte őket. A hasonló rendszerek működéséről szerzett bővebb ismeretanyag beépítése ugyanakkor azal járt, hogy az új definíció már nélkülözötte a korábban meghatározónak tartott elemek nagy részét, az gyakorlatilag a modern, ideológiavezérelt diktatúrák gyűjtőfogalmává vált.²¹

19 Fisichella, 1978. 21–22.

20 Linz, 2000. 1–142. A kötet magyát Linz egy 1975-ös politológia-tankönyvben megjelent elemzése képezi. Lásd: Linz, 1975; Linz, 1976. 12–13.

21 Linz, 2000. 1–142.

Ernst Nolte, George L. Mosse, Zeev Sternhell: szélsőjobbdal mint ellenfelvilágosodás

Az 1960-as évektől volt datálható a marxista és a totalitárius paradigmát egyaránt elvető, ehelyett a szélsőjobbdal világháború előtti ideológiai gyökereit, valamint kulturális sajátosságait hangsúlyozó megközelítések feltűnése. Ezekben az eszméletörténeti feldolgozásokban közös elem volt, hogy vizsgálatuk tárgyát valamilyen formában egy, a felvilágosodással szemben álló intellektuális hagyomány folytatójaként ábrázolták. A hasonló megközelítést követő szerzőket általában a fasizmus fogalmának kiterjesztett, nem csak az olasz mozgalomra alkalmazott használata jellemezte. Az ebből a szempontból úttörő Ernst Nolte az olasz és német mozgalmakat, valamint a francia *Action Française* körét egyetlen ideológiai spektrum részeként kezelte, és leírásukra a marxista paradigmán kívül állóként is a fasizmus fogalmát alkalmazta. Megközelítése az általa fenomenológiai módszernek nevezett eljárásan alapult, amely a vizsgált mozgalmak három vezetőjének gondolkodását kísérelte meg rekonstruálni. Nolte úgy látta, hogy a hasonló ideológiák hívei maguk is tisztában voltak ezzel a rokonsággal, többek között külpolitikájukban is emiatt közeledtek egymáshoz. A német történész ennek ellenére hangsúlyozta a fogalom definíciós nehézségeit. Az egyik közös jellemzőt éppen az öndefiníció hiányában határozta meg, véleménye szerint a hasonló mozgalmak önmeghatározását az ellenségképek töltötték ki. Nolte legfontosabb ellenségképként a marxizmust jelölte meg, definíciója szerint „a fasizmus olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet egy radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átformált módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia széttörhetetlen keretén belül”.²²

Nolte a politikai meghatározáson túl két, közös gondolkodási sémákon alapuló definíciót is megadott. A második meghatározás az ellenségképekből adódó harciasságra és a voluntarizmusra reflektált, eszerint a fasizmus nem más, mint a politika természetének öntudatra jutása, a „szuverén, harcias, önmagán belül antagonisztikus csoport élethalálharca”. Harmadik, végső definíciója szerint a fasizmus egy transzpolitikai jelenség, a transzcendenciával szemben kifejtett ellenállás. Nolte úgy látta, hogy a vallásos transzcendenciával szemben a felvilágosodás filozófiája megteremtette az új jövő lehetőségét és a korlátok átlépését tudatosító elméleti transzcendenciát. A német történész-filozófus a második, a gyakorlati transzcendencia megjelenését a polgári társadalom kialakulásához kötötte, azt a korábban soha nem látott mértékű technológiai haladással, a világ technikai-gazdasági egységének megvalósításával azonosította, ami lehetővé tette az emberiség egyre nagyobb részének emancipálását. Nolte ennek a kétféle transzcendenciának egy filozófiai rendszerben történő egyesítését Karl Marx tanaiban vélte felfedezni. Értelmezése szerint azzal, hogy a gyakorlati transzcendencia érdekében a bolsevizmus az egész társadalmat uniformizálni akarta, kiváltotta az általa fasizmusként azonosított ellenreakciót. Nézete szerint ez az ideológia nem csupán a gyakorlati transz-

²² Nolte, 2003. (1963.) 21–44.

cendencia elleni harcot jelentette, abban minden konzervatív mozgalom osztozott, hanem az elméleti transzcendencia öntudatlan elutasítását is. A régi világ eltűnése által kiváltott félelem az emancipációs törekvések elutasításához, az európai kultúra humanista tradícióival való szakításhoz vezetett. Nolte szemében a fasizmus feltűnése a polgári társadalom által is magáénak vallott értékek tagadása miatt a liberális társadalom második válságperiódusaként volt értelmezhető, ilyen értelemben pedig egy korszakjelenséget alkotott.²³

Ernst Nolte módszere a történészek között kevés követőre talált, a filozófus végzettségű szerző rendszere kétségtelenül túlnyúlt a hagyományos eszmetörténeti kereteken. A vizsgált gondolkodók eszmei fejlődésének plasztikus leírása sokkal nagyobb elismerést kapott, a kötet kétségtelenül emelkedhetett a klasszikusok sorába. Nolte koncepcionális struktúrája a korszak jelentős történészei közül egyedül George L. Mosse elismerését váltotta ki, bár magát a tézist ő is kritikusan kezelte. A koncepció pozitív fogadtatásához kétségtelenül hozzájárult, hogy Mosse nemcsak az eszmetörténeti megközelítés híve volt, hanem osztotta Nolténak a felvilágosodásellenesség szerepével kapcsolatos nézeteit is. A német történésszel ellentétben Mosse a biológiai alapú rasszizmus miatt a nemzetiszocializmust egyedinek tekintette, a többi európai mozgalom összetartozását viszont elfogadhatónak tartotta. Az amerikai Mosse a korszak angolszász történészeinek többségéhez hasonlóan a német különút tézisének híve volt, ugyanakkor a nemzetiszocializmus felemelkedését nem a megkésett társadalomfejlődéssel vagy a német politikai rendszer antiliberális elemével, hanem ideológiai okokkal magyarázta. Megközelítése sokban emlékeztetett a hozzá hasonlóan, zsidó származása miatt, még gyermekkorában Németországból az Egyesült Államokba menekülő Fritz Stern tézisére. Stern véleménye szerint a századfordulós kultúrkritikai irodalomnak a német társadalomról alkotott pesszimista képe egyfajta nihilista hozzáállás kialakulásához vezetett. Ezen az értelmezésen is jól megfigyelhető volt az az Ernst Nolte vagy a marxisták által is osztott beállítás, amely szerint a két világháború között feltűnő szélsőjobb-oldali mozgalmak egyfajta elleneszmét képviseltek. A konzervatív forradalmárok Stern szerint Németországban a „kulturális elkeseredés” politikáját honosították meg, mely a maga liberalizmusellenességével és a társadalom hanyatlásának állandó hangoztatásával hozzájárult a nemzetiszocialista ideológia kialakulásához és hatalomra kerüléséhez.²⁴

A nemzetiszocializmus különlegességét Mosse Sternhez hasonlóan a 19. századi völkisch gondolat befolyására vezette vissza, amely szerinte a német intellektuális életben egy sajátos, a modernizációhoz és az ipari társadalomhoz ellenségesen viszonyuló beállítódás meghonosodásához járult hozzá. A pszichologizáló Sternnel ellentétben Mosse az ideológia politikai és társadalmi következményeire

23 Nolte, 2003. 633–670. A baloldali francia történész, François Furet kritizálta, hogy Charles Maurras Nolte ábrázolásában Hitler és Mussolini mellett kapott helyet. Furet szerint Maurras gondolkodása túlságosan pozitívista, ezzel együtt túlságosan az ancien régime-hez kötött volt ahhoz, hogy valóban a két diktátorral egy lapon lehessen őt említeni. Furet–Nolte, 2001. 65–66.

24 Mosse, 1981. (1964.) 1–30.; Stern, 1974 (1961); De Felice, 1977. 67. A német különút téziséhez lásd: Tomka, 1999. 25–26.

helyezte a hangsúlyt. Tézise szerint a völkisch hatás a német közbeszédben elterjedteté tette a politikai kérdéseket nem gazdasági és társadalmi folyamatokra, hanem ideológiai, faji és spirituális aspektusokra visszavezető beszédmódot. A völkisch gondolkodók az amerikai történész szerint egy, a szocializmus és a kapitalizmus alternatíváját nyújtó harmadik út megvalósítására törekedtek. Az eszmerendszert átható antiszemitizmus is ezt figyelembe véve volt értelmezhető, ezek az ideológusok a zsidóságra tekintettek a meghaladni kívánt kapitalista civilizáció szimbólumaként. Mosse interpretációjában ennek a német ifjúsági kultúrát és a konzervatívok jelentős csoportjait átható eszmének az előretörése a német gondolkodás racionalista hagyományaival való szakításhoz vezetett. Az amerikai történész kifejezetten a német középosztály ideológiájaként festette le a völkisch eszmerendszert, a középosztálybeli jelleg miatt egyúttal azt is tagadta, hogy az valódi társadalmi forradalmat próbált volna előkészíteni. Jóllehet az értelmezés utóbbi eleme bizonyos fajta hasonlóságot mutatott az ortodox marxista magyarázatokkal, az 1960-as évek Amerikájában ez az elképzelés meglehetősen népszerűnek számított, többek között Seymour Lipset, a korszak vezető amerikai politológusa is középosztályi jellegű mozgalomként írta le a nemzetiszocializmust. Mosse megközelítése ugyanakkor rokonságot mutatott Lukács Györgynek a 19. századi német filozófia fejlődéséről vallott nézeteivel is, a marxista gondolkodó szintén a német idealista filozófia és a náciizmus között fennálló kapcsolatokat hangsúlyozta.²⁵

A 1970–1980-as évek során az izraeli Zeev Sternhell a kulturális-ideológiai jellegű interpretációk egy radikálisan új típusával jelentkezett. Sternhell kifejezetten a fasiszta ideológia leírására tett kísérletet, érdeklődése csak korlátozottan terjedt ki politikai vagy társadalmi kérdésekre. Az izraeli történész tagadta azt a közkeletű beállítást, hogy a fasiszmus más ideológiáktól lényegesen különbözött volna, véleménye szerint az a többi ideológiához hasonlóan meghatározott eszmei tartalommal és belső tagolódással rendelkezett. Mivel a fajelméletet nem tekintette ilyen elemnek, definíciója George Mosse-hoz hasonlóan a nemzetiszocializmust kizárta a fasiszmusok sorából. Az izraeli történész az univerzális fasiszta ideológia, nem pedig a politika leírását tartotta kivitelezhetőnek, véleménye szerint maguknak a mozgalmaknak több közük volt egymáshoz, mint a helyi viszonyok által befolyásolt rezsimeknek. Sternhell kutatási területe Franciaország volt, úgy vélte, hogy az eredeti fasiszta ideológia a századelős francia társadalom hivatalos értékeit célba vevő kulturális lázadás részeként született meg. Véleménye szerint nem az olasz, hanem ez az általa ősforrásnak tekintett francia változat minősült a „fasiszmus” legtisztább formájának. Sternhellnek erről az univerzális fasiszta ideológiáról adott leírása radikális törést jelentett a korábbi értelmezésekkel. Az izraeli történész, szakítva a fasiszmust a jobboldal szélsőséges változataként kezelő közkeletű vélekedéssel, az eszme jobb- és baloldali gyökereinek egyidejű jelenlétére hívta fel a figyelmet.²⁶

25 Mosse, 1981. 1–30., 239–293., 312–317. David Schoenbaum például ezt az ipari társadalom elleni tendenciát egyfajta Pán Péter-ideológiaként írta le. Schoenbaum, 1966. 14. A völkisch irodalom hatásának újabb értelmezéseihez lásd: Lukács, 1974 (1954); Lipset, 1960. 137–176.; Goodrick-Clarke, 1992; Hamann, 2000. Lipset elméletét lásd később.

26 Sternhell, 1976; Sternhell, 1983; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 3–35.

A Sternhell által felállított tézis a faszizmust a nemzet organikus egységét hirdető új típusú nacionalizmus és a marxizmus forradalmi szindikalista revíziója közötti fúzió eredményének tekintette. Az integrális nacionalizmust Maurice Barrès munkásságán keresztül bemutató Sternhell szerint ez az új nemzetfelfogás szorosan kötődött egy új, a felvilágosodás örökségét megkérdőjelező antimaterialista ideológiához, amely a liberalizmus és a marxizmus melletti harmadik opció megteremtését kívánta elérni. Az antimaterialista ideológiát, amelynek egyik reprezentánsát a George Mosse által is vizsgált völksch eszmében fedezte fel, Sternhell egy csúcsértelmiségiek által is képviselt, nemzetközi eléréssel rendelkező gondolkodásmódnak tekintette – számos olyan szerzőt vizsgált, akik már Ernst Nolte-nak is a látóterébe kerültek –, amely először Franciaországban vált egy koherens eszmerendszer részévé. Az izraeli történész szerint a szociáldarwinizmusból is merítő, racionalizmus- és individualizmusellenes antimaterialista kritika egy új, forradalmi politikai kultúrát képviselt, melynek eredete az 1870-es vereség következtében feltűnő ultranacionalizmusban volt megtalálható. Az olyan gondolkodók, mint Maurice Barrès, vagy az Action Française főideológusa, Charles Maurras, a vereség okát Franciaországnak a forradalmi, individualista és racionalista eszmék általi meggyengítésében fedezték fel. Sternhell a francia ultranacionalizmust az 1880-as évek közepétől képviselő boulangizmust tekintette az első olyan ideológiának, amelyben a nacionalizmus és az antiparlamentarizmus szintézise megvalósulhatott. Elemzésének innovációja a boulangizmus által megérintett gondolkodók és a szocializmus poszt-marxi változatai közötti kapcsolatok bemutatása volt. A nemzet integritásának és erejének megőrzését célzó új típusú nacionalizmus és a baloldali eszmék egymásra találásához kapcsolódott a nemzetiszocializmus kifejezés feltűnése, amelynek első használói közé tartozott Maurice Barrès, vagy a későbbi olasz fasiszta politikus Enrico Corradini is. Sternhell emellett hangsúlyozta, hogy Franciaországban a Dreyfus-ügy, valamint az Édouard Drumont-hoz hasonló ideológusokkal fennálló kapcsolat hatására az antiszemitizmus is a megszülető ideológia részévé vált.²⁷

Sternhell a faszizmus második forrásának a marxizmus válságára reagáló revizionizmus antimaterialista hatás alá kerülő változatát tekintette. Értelmezése szerint a nyugat-európai marxista tapasztalatot a szocialista pártok parlamenti politizálásának lehetővé válása és ennek következtében a politikai rendszer alapjainak elfogadása választotta el a keletitől. A marxi tanok revíziójának szükségességét hangsúlyozták egy kisebbsége azonban, például a szindikalista Georges Sorel elvetette a kompromisszum lehetőségét a polgári berendezkedéssel. A piacgazdaság törvényeit és a magántulajdon szentségét elfogadó szindikalista ideológus a forradalom előfeltételének a társadalmi mítoszok hatását tartotta. A marxizmus racionalista vázának helyébe az ösztönök, a vitalitás és az erőszak kultuszát helyező Sorel úgy látta, hogy a kapitalista rendszert megdöntő nagy sztrájk megvalósítása csak a proletariátust egységbe forrasztó mítoszok mobilizációs erején keresztül lehetséges.²⁸

27 Sternhell, 1972; Sternhell 1976; Sternhell, 1978; Sternhell, 1983; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 3–35.; Sternhell, 2009.

28 Sternhell, 1983. 81–92.; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 13–78.

Sternhell szerint a forradalmi szindikalista revízió a parlamentáris rendszer mögött álló liberális értékek és normák megdöntésére törekedett. Sorel elméletéből egyenesen következett a nemzetnek mint forradalmi alanyak a felfedezése, az integráris nacionalizmus és a soreli revízió egymásra találása ebből a szempontból természetesnek számított. A polgári világ elleni lázadást esztétikai értelemben is képviselő futurizmus becsatornázásával a faszizmus ideológiai keretrendszere Sternhell szerint az első világháború idejére kialakult. A forradalmi szindikalista eszmék Olaszországba is utat találtak, ahol a világháború alatt az ultranacionalizmussal való szintézis teljessé vált. Az olasz szintézis új eleme az elit koncepciójának a közép-pontba állításában volt megragadható, a háború a későbbi francia faszizta gondolkodók szemében is az elit kiválasztásának egyik eszközeként jelent meg. Maga a világháború Sternhell szerint csupán a nacionalizmus mozgósító erejének bizonyítékául szolgált, az erőszak kultusz teoretikus szinten már korábban megjelent.²⁹

Sternhell nézete szerint Sorel és Barrès szellemi utódjának minősült például Georges Valois, a *Cercle Proudhon* nevű nemzeti-szindikalista műhely és későbbi politikai párt, a *Le Faisceau* megalapítója, az 1930-as években a *planizmus* közgazdasági elméletét kidolgozó két egykori szocialista politikus, Marcel Déat és Henri De Man, valamint az olyan, fiatalabb generációba tartozó újságírók, mint Bertrand de Jouvenel vagy Thierry Maulnier, akik a két világháború között együtt képviselték a francia faszizmust. Ezek a korabeli politikai, gazdasági és társadalmi rendszert egyaránt elutasító gondolkodók Sternhell beállításában egy igazi erkölcsi forradalmat akartak végrehajtani az olyan tulajdonságok kifejlesztésével, mint a heroizmus, az energikusság, a kötelességtudat és az áldozatkészség. Ideológiájuk az individualista és racionalista polgári kultúrát kívánta az ösztönök és a csapatszellem felélesztésével meghaladni, ezért volt megtalálható benne a fiatalság kultusza, a sport szeretete, a szabad levegő és az élet vitalitásának imádata, valamint a hivatalos intézményekkel szembeni ellenszenv. Ez a Sternhell értelmezésében az európai kultúra felvilágosodás előtti hagyományaihoz visszatérő elképzelés, amely büszkén hirdette magáról, hogy se nem jobb-, se nem baloldali, esztétikájában bizonyos kereskedelem- és technikaellenes oldallal is rendelkezett, ám ezt ellenpontosította az eljövendő forradalom előfutárának tartott modern technológia kultusza, a futurizmus, a modern járművek, gépezetek és építészet iránti lelkesedés. Az izraeli történész ezt az intellektuális hagyományt tette felelőssé a Vichy-rezsim lehetőségessé válásáért. Sternhell nem a németektől elszenvedett vereséget tekintette a kollaboráció legfőbb okának, nézete szerint a vereség már egy, a parlamentáris rendszert tömegszinten is elutasító országot talált.³⁰

Sternhell tézise, különösen az 1983-as *Ni droite ni gauche* című kötet, a francia közéletben botrányt váltott ki, a magas életkort megelő Bertrand de Jouvenel a szerzőt bíróság elé is citálta. A botrány hátterét az a francia közgondolkodásban élénken élő elképzelés adta, amely szerint a két világháború közötti francia társadalom immunitást mutatott a faszizta ideológiával szemben. A korabeli francia

29 Sternhell, 1978. 177–214., 385–400.; Sternhell, 1983. 92–105.; Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 66–130.

30 Sternhell, 1976; Sternhell, 1983. 106–312.

történetírás hazájának egykori szélsőjobboldali mozgalmait elhanyagolható méretűnek, ezzel együtt a külföldi példa másolása miatt a francia hagyományoktól idegennek tekintette. Sternhell azzal, hogy Franciaországot a „fasiszmus laboratóriuma-ként”, a francia „fasiszmust” pedig annak eredeti, legtisztább formájaként mutatta be, neuralgikus pontra tapintott, tézisé a francia történészsakma egyöntetű elutasítása fogadta. A támadások hatására az izraeli történész visszavágott, és azt vetette a francia értelmiség szemére, hogy nem hajlandó szembenézni a demokrácia és a liberalizmus elvetéséhez vezető felvilágosodásellenes hagyomány francia gyökereivel. A francia kritikusok Sternhell leginkább politizálással vádolták, a vitához eredetileg a totalitarizmustézis nézőpontjából hozzászóló Serge Berstein három évtizeddel később is Sternhell élettörténetére hívta fel a figyelmet. Berstein szerint a holokauszt-túlélő izraeli történész a személyes ellenségével (a fasiszmissal) saját politikai meggyőződése (a baloldali progresszió) alapján hadakozik. Sternhell szemléletét Berstein manicheus jellegűként írta le, ami megmutatkozik abban, ahogy az általa felvilágosodásellenesnek tartott eszméket egységesen protofasisztaként kezelte. A szindikalizmus szerepéről adott leírás a francia baloldali történészek ellenkezését is kiváltotta, a maga is szindikalista nézeteket valló Jacques Julliard például arra mutatott rá, hogy a századelő szindikalistáinak csak egy kisebbsége vett nacionalista fordulatot. A kritikusok Sternhell szemére vetették, hogy visszaélt a reprezentativitással, és a „fasiszta ideológiát” valójában megkonstruálta, többek között nem vett tudomást a francia politikai katolicizmushoz hasonló többi harmadik utas ideológiáról. Az ellenvélemények az eszmetörténeti módszer kizárólagosságát is kifogásolták, a hasonló nézeten lévő történészek szerint Sternhell megközelítése a fasiszta ideológiát mesterségesen elválasztotta magától a fasiszmustól.³¹

A kritikákon érezhető volt, hogy Franciaországban az eszmetörténet nem rendelkezett a brit vagy a német tudományosságban elérhető presztízzsel. A Sternhell módszerét elavultnak, tézisének bizonyos elemeit egyúttal falszifikálhatatlannak tekintő Julliard a társadalomtörténeti látásmód hiányát az *Annales* hasábjain kérte számon a szerzőn. Sternhell tézise, miszerint Vichy fogantatása pillanatától a francia fasiszmus perszónifikációja volt, szintén ellenkezett a francia történetírásban elfogadott nézetekkel. Robert O. Paxton, aki az 1970-es években amerikai létevé vált a Vichy-rezsim kutatásának egyik megalapozójává, úttörő monográfiájában éppen azt hangsúlyozta, hogy a kollaboráns rendszer eltérő jobboldali csoportokat integrált, és sokkal inkább tradicionalistának, valamint tekintélyelvűnek, mintsem fasisztának volt tekinthető. A politikai áthallásoktól sem mentes Sternhell-vita egyik sajátosságát az adta, hogy az izraeli történész által „fasisztaként” azonosított értelmiségiek és mozgalmak jelentős részét az 1930-as évek francia baloldala maga is hasonló módon szemlélte. A francia kommunisták részéről a „fasiszta veszéllyel” való riogatás a hidegháború alatt sem szűnt meg, ami a módszerességére büszke francia történésztársadalmat nem ösztönözte a kérdés vizsgálatára. Egészen 2003-ig

31 Sternhell–Sznajder–Asheri, 1996. 233–258.; Sternhell, 1983; Sternhell, 2009; Julliard, 1984; Amzalak, 2011. 5–7.; Angenot, 2011; Pinto, 2012. 29–45.; Griffin, 1993. 6–7.; Berstein, 2014; Jeanneney, 2014. Az olasz Emilio Gentile szerint például az igazi fasiszták előtti fasiszmus feltételezése teleologikus gondolkodásra utal. Gentile, 2004. 424–425.

kellett várni arra, hogy a szociológus Michel Dobry irányításával megjelenjen az első olyan többszerzős francia monográfia, amely az immunitástézis tarthatatlanságára hívta fel a figyelmet. Ez az irányváltás, Sternhell politikai szempontjainak szem előtt tartása mellett, az általa írottak egyfajta revideálásaként is felfogható. A portugál, éppen ezért a francia emlékezetpolitikai vitákban közvetlenül nem érintett António Costa Pinto újabb értékelése szerint az izraeli történész nem annyira az ideológiát, mint inkább a „fasiszta kultúrát” írta le, rámutatva annak antidemokratikus, a politikai konfliktus intézményesítését tagadó elemeire, ebből a szempontból pedig munkássága mind a mai napig megkerülhetetlen marad.³²

Szélsőjobboldaliság mint modernizációs ideológia

Az 1960-as évek amerikai egyetemi szférájában népszerűvé váló modernizációs elméletek³³ a két világháború közötti radikális jobboldali mozgalmak kutatására is hatást gyakoroltak. Alexander Gerschenkron a totalitarizmuselmélet által a nemzetiszocialisták mellé sorolt szovjet berendezkedést már a modernizáló rendszerek kezei között értelmezte. Az új paradigma terjedése a szélsőjobboldali rezsimek által végbevitt modernizáció kutatásának is megágyazott, az első megközelítések eredetileg a német társadalomnak a nemzetiszocializmus alatt történő átalakulására hívták fel a figyelmet. Az 1960-as években a nyugatnémet történetírásban először Ralf Dahrendorf jelentkezett olyan tézissel, ami a Harmadik Birodalom által megvalósított társadalmi modernizáció, nem pedig annak konzerváló hatásai mellett érvelt. Dahrendorf értelmezése szerint a rendiségből származó örökségek felszámolásával a nemzetiszocializmus – szándékolatlanul – valóságos társadalmi forradalmat vitt végbe Németországban, és megteremtette az átmenetet a második világháború utáni NSZK társadalmi valóságába.

Az amerikai David Schoenbaum – aki már az 1960-as évek közepén is a kiterjesztett fasizmusfogalmat alkalmazta – Dahrendorfhoz hasonló álláspontot foglalt el. Schoenbaum szerint a nemzetiszocializmus egy osztályok és státuszok felettséget hirdető ideológia volt. Az NSDAP saját választói számára az emberek között fennálló kapcsolatok jellegének átalakítását ígérte, ez volt a magyarázata a párttagok osztályokat átívelő és fiatalos jellegének is. Schoenbaum a nemzetiszocialista üzenetre való fogékonyságot a weimari időszakban a gazdasági gondok miatt megnehezülő mobilitás által kiváltott ellenérzésekre vezette vissza. A náci program lényegében az osztályok közötti egyenlőség megteremtését, azoknak a népközösségekben való feloldását, nem pedig az osztályok felszámolását tartalmazta. Schoenbaum szerint a náci hatalomátvétel nem okozott törést a gazdaság és a társadalom régóta folyó modernizációjában, az osztályok megmaradtak, és a hagyományos német eliten sem váltak kegyvesztetté. Ez a Harmadik Birodalom modernitását el-

32 Juillard, 1984; Paxton, 1975. 228–233.; Dobry, 2003; Berstein, 2014; Pinto, 2012. 29–45.; Angenot, 2011.

33 Lásd például: Organski, 1968 (1958); Gerschenkron, 1962.

fogadó, a hagyományos eliteknek mégis helyet szorító megközelítés beleillett az amerikai egyetemeken az 1960-as években uralkodó klímába, a német történelem kontinuitásának tézise alapján a korabeli oktatógárda hajlamos volt Hitlerre egy Bismarckhoz vagy Nagy Frigyeshez hasonló modernizátorként tekinteni.³⁴

Az amerikai A. James Gregor az olasz fasizmusról adott Alexander Gerschenkronnak a Szovjetunióról szóló nézeteivel párhuzamba állítható interpretációt. Az amerikai szerző Zeev Sternhell mellett az elsők közé tartozott, akik az olasz fasizmust egy meghatározott doktrínával rendelkező ideológiaként, nem pedig egy oppozíciókból álló ellenezsmeként értelmezték. A párhuzam nem ért véget az eszme pozitív elemeinek hangsúlyozásával, Gregor az izraeli történészhez hasonlóan a nemzeti szindikalizmust tekintette a fasiszta program alapjának. A kettejük között fennálló különbség leginkább abban volt megragadható, hogy az amerikai történész nem tulajdonított jelentőséget az ellenforradalmi tradícióknak. Gregor elmélete lényegében a totalitarizmustézis egy alternatív verziójának volt tekinthető. Véleménye szerint Mussolini és támogatói pusztán a marxizmus egy „eretnek” változatát képviselték, az olasz fasizmus minden eleme ilyen vagy olyan módon közvetlenül származtatható volt a marxista hagyományból. Gregor értelmezésében az olasz szocialista értelmiség jelentős része, köztük maga Benito Mussolini is, a francia Georges Sorel és az általa képviselt szindikalista eszmék hatása alatt állt, a fasiszta doktrína pedig lényegét tekintve az olasz szindikalizmus belső fejlődésének eredménye volt.³⁵

A doktrínára Gregor szerint jelentős befolyást gyakorolt a Vilfredo Pareto és Gaetano Mosca által a századelőn kidolgozott elitkutató. Gregor az olasz fasizmus fejlődéstörténetében kiemelt jelentőségűnek tartotta a később fasiszta főideológussá előlépő szindikalista teoretikus, Sergio Panunzio felismerését, mely szerint a történelem során mindig egy kisebbség volt az, amely meghatározta a társadalmi korlátok mibenlétét. A meghatározó fasiszta szociológus, Roberto Michels a forradalmat már az elitek rotációjaként írta le. Maga Panunzio a szocializációban ismer fel a fennálló viszonyokat biztosító törvények normává emelését elősegítő mechanizmust. A gazdasági determinizmust elvető szindikalista teoretikus szerint az engedelmesség kikényszerítésének eszköze a mítosz, egy összetett szimbolikus és nyelvi rendszer, amely a többség számára a társadalmi rend működését biztosító hiedelmeket, attitűdöket és érzéseket közvetíti.³⁶

Mivel Panunzio és társai elfogadták Marx eredeti tézisének arról, hogy a proletárforradalom a legfejlettebb államokban fog először bekövetkezni, az iparilag fejletlen Olaszországot éretlennek tartották annak véghezvitelére. Gregor értelmezésében ennek a helyzetértékelésnek a folyománya volt a termeléssel való preokkupáció. Panunzio arról írt, hogy a forradalmárok történelmi kötelessége az olasz csizma ipari fejlődésének elősegítése. Ez a fejlesztéspárti attitűd először az 1911-es olasz–török háború alatt került szorosabb kapcsolatba az olasz nacionalizmussal.

34 Schoenbaum, 1966. 1–76.; Dahrendorf, 1979. (1965.) 381–396.; Tomka, 1999. 91–93.; Gottfried, 2016. 169.

35 Gregor, 1979. 3–34.

36 Uo. 34–58.

Gregor jelentős fordulatnak tekintette az olasz nemzeti szindikalisták 1914-es beavatkozáspárti kiáltványát, amely szerint megérlelődött az a forradalmi helyzet, amelyben a nép felsorakoztatható egy „hatásos és ellenállhatatlan” eszme, a nemzeti érzés mögé. A kiáltvány szerint a mozgósítás lehetővé teszi a nemzet fejlődési érdekeit szolgáló új embertípus és az olasz „nemzeti szocializmus” kialakítását, melynek segítségével Olaszország csatlakozhat a fejlett államok közösségéhez.³⁷

Gregor értelmezésében a Panunzio és társai által kifejlesztett eszmerendszer egy neoidealista és developmentalista nacionalizmust képviselt, amelyben a nemzet vette át az eredetileg a proletároknak és a szindikátusoknak szánt forradalmi szerepet. A szindikalista téziseket átvevő Mussolini úgy látta, hogy az olasz munkásosztály helyzetéért nemcsak a társadalmi státuszuk felelős, hanem az is, hogy ők olaszok. Mussolini szerint az olaszhoz hasonló „proletárnemzetek” hátrányba kerültek az „imperialista” és „plutokrata” nemzetekkel folytatott versenyben. A forradalmi kormányzat feladata emiatt az új Olaszország megteremtéséhez szükséges ipari fejlesztési politika végrehajtása. Mivel az olasz polgárság erre képtelennek bizonyult, a forradalmi elit által vezetett tömegek feladata, hogy felnőjenek a 20. század kihívásaihoz.³⁸ Gregor szerint a fasiszmus teoretikusai a szemükben prekapitalista mentalitással rendelkező olasz társadalom modern nemzeté történő átalakítását kívánták megvalósítani. Nézeteik szerint a sikeres transzformációhoz egy olyan elkötelezett elite-re van szükség, amely az átalakulás nehézségeinek leküzdéséhez szükséges konszenzust a nemzetet egyesítő mítoszok felhasználásával teremti meg. Gregor úgy látta, az olasz fasiszta vezetők teljesen tudatosan éltek ezzel az eszközzel. Roberto Michels például arról értekezett, hogy a tömegek közötti szolidaritás megteremtésének funkcionális szerepét betöltő politikai formulák egy kollektív megaláztatásokat átél, kisebbségi érzés terhe alatt munkálkodó népeességben bizonyulhatnak a leghatásosabbnak. A fasiszmushoz a szocializmus irányából eljutó Michels ezt az eljárást az antikapitalista tömegmozgalmak általános gyakorlataként írta le.³⁹

Az olasz fasiszmust Gregor mindezek alapján egy, számos nemzetközi analógiával rendelkező modernizáló politikai berendezkedésnek látta, amelynek jellegzetes reprezentánsai a második világháborút követően is virágkorukat élték a harmadik világban. Gregor a Szovjetunióval fennálló tipológiai kapcsolatot sem vetette el, bár hangsúlyozta annak eltérő, piacellenes ideológiáját. A hasonló mozgalmak közös jellemzőjét Gregor a karizmatikus vezető meglétében, az ideológia kvázi vallásos jellegében azonosította. Értelmezése szerint ezt a hivatalos ideológiát tipikusan a rituálék, a szimbolikus megnyilvánulások, a hagiográfiák és a tartósan jelen lévő kiliasztikus elfoglaltság jellemzik. Gregor egyúttal elvetette azt a beállítást is, hogy ezek a rendszerek hagyományos tekintélyelvű berendezkedésként lennének leírhatók, megnevezésükre a fejlesztési diktatúra kifejezés használatát javasolta. A marxista-szindikalista eszmei fejlődés ilyen mértékű középpontba állítása – Gregor

37 Uo. 64–83.

38 Uo. 83–91., 101–103.

39 Uo. 103–112., 214–241.

a nacionalista elemek megjelenését is a marxizmus nemzetiségi kérdéssel foglalkozó irodalmára vezette vissza – ugyanakkor kevés követőre talált. Emilio Gentile a fasiszta ideológia eredetét tárgyaló, Gregoréval közel egykorú kötete például csupán egy alfejezetet szentelt a nemzeti szindikalista előzményeknek. Gentile sokkal inkább a háborúnak az olasz nacionalizmusra gyakorolt hatását hangsúlyozta, ugyanakkor Gregorhoz hasonlóan kiemelte a fasiszta doktrína forradalmi jellegét, amely értelmezése szerint az új embertípus megteremtésével az olasz társadalom újraalkotását kívánta megvalósítani.⁴⁰

A Szovjetunió összeomlását követően ugyanakkor maga Gregor is jelentősebb szerepet kezdett tulajdonítani a nacionalizmusnak. Az amerikai szerzőre nagy hatással volt az, ahogy az egykori marxisták körében az orosz nacionalizmus radikális változatai megjelentek. Gregor a 2000-es években már amellet érvelt, hogy a 20. századi történelem legmeghatározóbb eleme egyetlen forradalmi ideológia volt, amely ugyan a marxizmusból származott, ám mégsem volt azzal azonosítható. Gregor szerint az elmúlt évszázad legjelentősebb ideológiai vonulatát a társadalmi viszonyok erőszakos megváltoztatását igazoló marxista tannak a nacionalizmus általi átformálása képezte. A 20. század eseményei Gregor szerint a marxista gondolkodókat arra indították, hogy az ideológiai ortodoxiát elhagyva az osztálykonceptiók felől a nacionalizmus irányába forduljanak. Az amerikai történész ezt a fordulatot tekinti a „fasizmus” általános, napjainkban is jelen lévő és az Európán kívüli világra is érvényes megjelenési formájának. Értelmezése szerint a fasizmusokra a reaktív nacionalizmusnak a modern, iparosodott társadalmak korában feltűnő manifesztációjaként tekinthetünk. Gregor szerint ugyanakkor a reaktív nacionalizmus nem kifejezetten egy ideológiából, hanem egy általános antropológiai szükségletből származik, háttere a mindenkori közösséget ért megaláztatásokra adott reakcióban fedezhető fel. Nézete szerint a modernitás korában a nemzet alkotja a csoport tagjaiból lojalitást kiváltó legnagyobb közösséget. A nemzetet ért katonai vereség, az iparilag fejlettebb államok általi fenyegetés és az irányukból elszenvedett megaláztatások mind a reaktív nacionalizmusok létrejöttéhez járulnak hozzá. Azt, hogy milyen társadalmakban mutatkozhat igény a hasonló pszichológiai védelmi mechanizmusokra, jelentősen meghatározzák az államok között fennálló fejlődésbeli és hatalmi egyenlőtlenségek. Nem véletlen, hogy a legerősebb ilyen mozgalmak azokban a nagyhatalmakban jelentek meg, amelyek a legkésőbb egyesültek vagy iparosodtak, ahogy az sem, hogy a nacionalizmus legintenzívebb formái napjainkban az egykori gyarmatokon vagy a volt keleti blokk országaiban fedezhetőek fel.⁴¹

Gregor értelmezése szerint a „fasizmusra” alapjaiban véve a kollektív felháborodás kifejeződéseként tekinthetünk. Az amerikai történész szerint ezek a mozgalmak nem mások, mint a külső fenyegetéssel történő megbirkózásra való képtelenség leképeződései, a frusztrációk, az eszköztelenség és a kisebbségi érzés egy kis méretű forradalmi elit által végbevitt manipulációi. Gregor szerint figyelem-

40 Uo. 300–334.; Gregor, 1967; Gentile, 2011 (1975). Gregor Olaszországgal kapcsolatos megközelítése egyébként sok tekintetben közel került Vajda Mihály alternatív marxista értelmezéséhez is. Erre, valamint Vajda, Gregor és Sternhell kapcsolatára lásd: Vajda, 1995. 14–16., 86–91.

41 Gregor, 2000. 147–184.; Gregor, 2008. 21–48.

re méltó, hogy idővel a marxista-leninista rezsimek egyre több és több hasonló elemet építettek be saját rendszerükbe. A Szovjetunióban Lenin proletárforradalma Sztálin idejére átadta a helyét az eredeti forradalmi program részét nem képező erőltetett iparosításnak. Gregor amellet érvel, hogy ezzel a szovjet rendszer saját maga is a reaktív developmentalista nacionalizmus jegyeit kezdte mutatni, az állam céljává a fejlett kapitalista országok technológiai fölényének leküzdése vált. A szovjet vezetés félelmeinek tárgya abban volt megragadható, hogy az alulfejlett országot a nyugati demokráciák előbb vagy utóbb a falhoz fogják szorítani. A rezsim saját önértelmezése szerint a végrehajtott program Oroszország „imperialista iga” alóli felszabadítását valósította meg azáltal, hogy azt egy „gyarmatból” egy független és szabad állammá változtatta. Gregor arra is rámutat, hogy hasonló módon, az olyan harmadik világbeli marxista diktatúrákban, mint Kuba, Észak-Korea vagy a Kínai Népköztársaság, a nacionalizmus vette át a marxizmustól a hivatalos állami ideológia szerepét.⁴²

Azt, hogy Gregor mennyire nem egy jobb-bal dichotómia szerint gondolkodik, mutatja, hogy velük egy csoportba sorolja Getúlio Vargas Brazíliáját vagy Juan Perón Argentínáját. A „fasiszta” és marxista-leninista rendszerek közötti fő különbséget az amerikai történész abban látja, hogy az utóbbiak doktrinális ellenkezést mutattak a magántulajdonnal és a piacgazdasággal szemben. A hatalmon maradó marxista-leninista diktatúrák azonban idővel maguk mögött hagyták ezt az antikapitalista doktrínát, és áttértek a piaci szisztémára, így az egypárti, elitista, anti-demokratikus fejlesztési rezsimek „jobb-” és „baloldali” változatai közötti különbségek egyre inkább elmosódottá váltak. Gregor az új kínai szocializmusra tekint a hasonló rendszerek paradigmatis példájaként. Értelmezése szerint a kínai szocializmust, amelyben a gazdaságilag definiált osztályok a nemzeti fejlesztési célok érdekében a pártállam égisze alatt együttműködnek, az olasz fasiszták is ismerősként üdvöznék. Gregor szerint a maga elitizmusával, etatizmusával, tekintélyelvűségével, fejlesztési ideológiájával, növekvő militarizmusával és irredentizmusával a posztmaoista Kína egyre nagyobb hasonlóságot mutat a paradigmatis olasz fasizmussal. A 20. század története egy ilyen „fasiszta” ideológia szerint – Gregor parafrázisában – a „demoplutokráciák” és az elnyomott nemzetek küzdelmének története volt. Az olasz fasizmust Gregor annyiban látja különlegesnek, amennyiben annak értelmisége ezt a világképet meghatározott ideológiai formába tudta önteni. Gregor szerint a Panunzióhoz vagy Michelshez hasonló fasiszta teoretikusok, elutasítva a marxizmus gazdasági determinizmusát, a nacionalizmusnak az etnicitás, a történelem, a nyelv, a kultúra és az elitek történetileg meghatározott egymásra hatásán alapuló, összetett és kifinomult értelmezését dolgozták ki. Gregor bennük fedezte fel a reaktív nacionalizmus működési mechanizmusának első, sok tekintetben a mai napig érvényes tanulságokkal szolgáló leírót.⁴³

42 Gregor, 2000. 147–184.

43 Gregor, 2000. 18. 147–184. A szovjet rendszer egyéb modernizációs kísérletekkel való összevetésére lásd: Kotkin, 2001.

A. James Gregor elemzéséhez hasonló nézeteket hangoztat Bai Gao amerikai szociológus is. Gao, aki következtetéseit az Európában kevésbé ismert japán példa alapján vonta le, Gregorhoz hasonlóan meghatározónak tartja a fejletlenségből és a geopolitikai versengésből fakadó kényszereket, ugyanakkor nem osztja az ideológia ősforrásának kizárólagosan a marxizmusból történő származtatását, sokkal inkább a heterodox közgazdasági megfontolásokat hangsúlyozza. Meglátása szerint az 1930-as években feltűnő japán „fasizmus”, amely a második világháborús szerepvállalás mellett a hagyományos alapját képezi az európai mozgalmakkal való összehasonlításnak, a militarizmussal és a birodalomépítési törekvésekkel fonódott össze. Gao a Kínával, majd az Egyesült Államokkal történő konfrontálódást kiváltó militarizmust a japán elitnek a nagy válságra adott válaszaként értelmezi. A japán háborús mozgósítási szisztéma értelmezése szerint egy gazdasági ideológia megjelenési formája volt, amelyre a liberális kapitalizmus alapelveit módosító alternatív fejlődési útként tekinthetünk. A developmentalizmus militarista verziója a totális háború Németországban kidolgozott elméletén nyugodott, képviselőinek szemében a gazdaság a nemzet biztonságának elengedhetetlen kellékének funkcionált. Ez az irányított gazdaság kialakítását célul tűző ideológia Gao értelmezésében leginkább a vagyont a katonai erő megszerzéséhez szükséges alapfeltételként kezelő, a fegyveres erőt pedig a vagyonszerzés fontos eszközének tartó ortodox merkantilista doktrína jegyeit viselte magán.⁴⁴

A totális háború japán teoretikusai az ipari háttország erejét tartották a győzelem előfeltételének, ezért azt is szükségesnek látták, hogy az állam minden eszközt felhasználjon az anyagi erőforrások előteremtéséhez. A gazdaság számukra nem önmagában való dologként, hanem a nemzetállam geopolitikai céljainak eszközeként szolgált. Az amerikai New Deallel szemben a japán, illetve a példaként szolgáló német és olasz állam gazdaságba történő beavatkozása nem a válság tüneteinek enyhítését, hanem közvetlenül a háborúra való felkészülést kívánta elérni. A japán ideológusok szemébe előtt a „védelmi állam” koncepciójának megvalósítása lebegett. Ezt az államberendezkedést egy olyan entitásként képelték el, amely képes a totális háború megvívására. Az elmélet szerint az államnak az erőforrások mozgósítása érdekében a társadalom és a gazdaság militarista célú átszervezését kell végrehajtania. Ebből a szempontból a japán teoretikusok számára a gazdasági tevékenységéből származó nyereség másodlagosnak számított. Az amerikai szociológus kifejezetten a japán társadalom más államokkal szemben megnyilvánuló szorongására és félelmeire vezeti vissza a hasonló elképzelések népszerűségét. A japán világnézet a gazdasági blokkok kialakulását prognosztizálta, a válság okát pedig a nemzetközi rendszer igazságtalanságában, a hatalom és a gazdagság egyenlőtlen eloszlásában vélte felfedezni, melyek egyúttal az államok közötti béke akadályát is képezik.⁴⁵

Gao a japán developmentalista-militarista ideológia elképzeléseit jelentős részben a közgazdaságtan német történeti iskolájának tanaiból származtatja. Rá-

44 Gao, 2002. 18–28.

45 Uo. 40–44., 83–117.

mutat arra, hogy a német nemzetiszocialisták olvasottabb szakemberei is a történeti iskola tanaiban fedezték fel a német állami gazdaság hagyományos eszméjének alapjait. Gao szerint az intellektuális háttér második elemét valóban a marxizmus szolgáltatta, amely a japán egyetemeken intézményesített formában is jelen volt. A japán marxizmus, európai párjával ellentétben, erőteljes nacionalista orientációval rendelkezett, az eszme számos képviselője kifejezetten a munkások és a menedzsment együttműködését szorgalmazta, mivel az elengedhetetlennek tűnt a nyugati államokkal versenyben álló Japán pozícióinak megerősítéséhez. Az 1930-as évek válsága során a japán marxisták jelentős része nacionalista fordulatot vett, és a továbbiakban elutasította a kozmopolita és osztályharcos szemlélet érvényességét. A japán nacionalizmus új áramlatai ezalatt a szocializmus felé találtak utat, ami a fúzióból megszülető developmentalista ideológiának sajátos antikapitalista és antikommunista irányultságot kölcsönzött. A japán ideológusok célja nem a hatalmi struktúra átalakítása, hanem az osztályharc megszüntetése és a tőkéseknek az államérdekek alá rendelése volt. Az 1930-as évek végi reformot végrehajtó japán bürokraták legtöbbje részletekbe menően ismerte Németországot, gyakorlatilag mindegyiküket befolyásolta a marxizmus, világnézetük erőteljes nacionalista alapon állt, és beállítódásukban mindannyian technokratának minősültek. Gao értelmezésében ez az irányított állami gazdaság a hadviselési államot, a *warfare state*-et testesítette meg, amely a háborút követően megszülető japán jóléti állam, a *welfare state* elődjeként és intézkedéseit tekintve sokszor szinonimájaként szolgált.⁴⁶

A szélsőjobboldalt modernizációs ideológiaként lefestő elméletek külön alcsoportját képezik a radikális politika felé forduló mérnökök tevékenységét középpontba állító feldolgozások. Az amerikai történész, Jeffrey Herf figyelmét az keltette fel, hogy a műszaki értelmiség egy jelentős része a nemzetiszocializmus képében egy retorikai szinten a felvilágosodás örökségét elvető politikai mozgalom felé fordult. A német mozgalom kifejezetten a mérnökökhöz szóló üzenetekkel és ezt közvetítő médiumokkal is rendelkezett. Herf értelmezésében ennek a két, látszólag ellentétes partnernek a találkozása egyfajta „reakciós modernizmust” képviselt. A nemzetiszocialista ideológia a kapitalista berendezkedést a mérnökök által képviselt szellemiség ellentétéként, a teremtő erőt és a kreativitást korlátok közé szorító rendszerként festette le. A német társadalom válságát ezek az ideológusok nem a technikai haladásból, hanem annak helytelen felhasználásából származtatták, amely probléma megoldásához, különösen a technika által dominált hadviselés korában, a mérnökök szakértelmére is szükség lesz. Herf szerint a nemzetiszocialista mérnökök egy technikai idealizmus megvalósítását várták az új berendezkedéstől, amely a rendiségből átörökölt német értékeket felelevenítve teremtette volna meg az innováció feltételeit. Az utilitárius gondolkodás és a piaci szemléletmód a szemükben éppen az innováció akadályaként jelent meg.⁴⁷

46 Uo. 60–66. 89–110. A neves szovjetológus, Stephen Kotkin a szovjet berendezkedést is egy háborúorientált, liberalizmusellenes modernitásvízióknak tekinti, és hangsúlyozza, hogy a japán militarizmus, a német nemzetiszocializmus vagy az olasz fasizmus is ennek különféle változatait képviselték. Kotkin, 2001. 113., 144., 147–149.

47 Herf, 1984. 1–17., 152–188.

Hasonló dinamikát vél felfedezni Nimrod Amzalak is, aki az 1920–1930-as évek francia szélsőjobboldalát értelmezi egy technokrata értelmiségi elitnek a politikai és gazdasági liberalizmus elleni fellépéseként. Amzalak szerint a mérnöki vagy közgazdasági végzettséggel rendelkező fiatal radikálisok szakértelmükre hivatkozva szálltak szembe a francia establishmenttel. A Marcel Déat által kidolgozott *planizmus* a francia gazdaság vezetését kívánta egy új technokrata réteg kezébe adni. Kritikájuk szerint a francia gazdasági elit a vállalatok operatív igazgatását ellátó új menedzserréteggel szemben nem vesz részt a gazdaság napi szintű irányításában. A kritikusok szemében háborús veterán mérnökök, többek között a harctéren megszerzett vezetői képességeik alapján, a szükséges reformok irányítására különösen alkalmas személyeknek minősültek.⁴⁸

A portugál Tiago Saravia a korszak szélsőjobboldali agronómusainak a tevékenységében fedezett fel hasonló összefüggéseket. Értelmezése szerint a korszak számos, mezőgazdasági modernizációt megvalósító agrárszakembere kapcsolódott a szélsőjobboldali rendszerekhez, amelyek ezen a téren is a technikai innováció elkötelezett támogatói voltak. Saravia kiemeli, hogy az első világháború tapasztalata és a következő háborúra való felkészülés igénye a mezőgazdasági modernizáció hajtóerejeként is szolgált. Az élelmiszer-ellátásban elérendő önállóság, az ellenség gazdasági hadviselésétől védett autarkia kialakításának szándéka megágyazott az agrármérnökök által prezentált elképzelések, a modern agronómiai kutatások támogatásának.⁴⁹

A generikus fasizmus elméletei

Az angolszász tudományosságban az 1970-es évek végétől kezdtek feltűnni a „fasizmus” generikus értelmezései. Ezek a fasizmus fogalmát kiterjesztően alkalmazó rendszerelméletek nemcsak az olasz és a német ideológiát sorolták egy csoportba, hanem más államok mozgalmait is a fasizmus néven meghatározott eszme variánsaiként kezelték. Az idesorolt elméletek a közös jellemzőkként azonosított tulajdonságokat keresték, ugyanakkor azok meghatározása korántsem bizonyult magától értetődőnek. Az 1960-as években a nemzetiszocializmust még egyedi jelenségnek tartó George L. Mosse a harmadik út gondolatában fedezte fel az összes európai mozgalmat összekötő közös elemet, értelmezése szerint ezek a mozgalmak egy új társadalmi rend megteremtésére törő jobboldali nacionalista forradalom reprezentánsai voltak. Mosse elválaszthatatlannak tartotta őket a modern tömegpolitika beköszöntétől, kialakulásukban nagy szerepet szánt a háborús élményt megtapasztalt veteránok tömegeinek. Meglátása szerint a katonák brutalizálása egy új politikai magatartást honosított meg, amely a politikában a háború folytatását látta. Mosse a fasizmusokat alapvetően kulturális mozgalmaknak tekintette, és a nacionalizmust tette meg az őket vezérlő eszmének. Hangsúlyozta, hogy az általuk képviselt nacio-

48 Amzalak, 2011.

49 Saravia, 2016.

nalizmus tartalma különbözött a francia forradalom eredeti gondolatától, a forradalom örökségével a legtöbb mozgalom, különösen a német nemzetiszocialisták polemikus viszonyban álltak. Mosse a retorikai szinten képviselt ellenforradalmi hagyomány ellenére is a fasiszta politikai kultúra jakobinus jellegét hangsúlyozta, értelmezésében a korabeli szélsőjobboldal politikafelfogása visszavezethető volt Rousseau általános akaratról megfogalmazott nézeteire.⁵⁰

Az amerikai hispanista, Stanley Payne rendszerelmélete az ellenségkép (Ernst Nolte nyomán a „fasiszta tagadás”), az ideológia és a célok, valamint a stílus és a szervezet hármasságán alapult. Payne ezeket a mozgalmakat a tekintélyelvű jobboldaliság új variánsaként kezelte, amelyeket a nacionalista pártállam, a karizmatikus vezető, egy szintetikus etnicista ideológia, a tekintélyelvű politikai gazdaság és a voluntarista aktivizmus jellemezte. Véleménye szerint a fasizmus egy igazi modern, szekuláris, prométheuszi eszmét képviselt, amely a felvilágosodásnak csupán a materialista-racionalista hagyományához viszonyult elutasítóan. Payne hangsúlyozta, hogy a „fasiszta” mozgalmaknak csak kis része jutott hatalomra, azok is csupán rövid időre, így egyikük sem volt képes saját programját teljes mértékben megvalósítani. Az általuk képviselt doktrína Payne meglátása szerint az elitizmus és a populizmus sajátos elegyével rendelkezett, jellemzően az erőszak és a fiatalság kultuszát hirdette. A fasiszta program többek között egy homályosan definiált, az államnak és a nemzet érdekeinek alárendelt gazdasági struktúra megvalósítását foglalta magában. Payne kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a kormányzati struktúrák, a rezsimitípusok alapján lehetséges lenne a közös jellemzők megtalálása, ő maga hét különféle, általa fasiszta hatás alatt állónak tartott rezsimitípust is azonosított. Maguknak a mozgalmaknak a megjelenését Payne olyan jelenségekhez kötötte, mint a kulturális krízis és értékválság, a társadalmi elégedetlenség és alulreprezentáltság, a fragmentált pártrendszer, a baloldaltól fenyegető veszély, a gazdasági válság, illetve nemzetközi szinten a vélt vagy valós alacsony státusz és alulfejlettség. Payne-nel szemben Roger Eatwell „spektrális-szintetikus” modellje bizonyos intellektuális koncepciók közös voltát hangsúlyozta. Eatwell ilyennek látta a biológiai jellegű gondolkodást, a geopolitikai elképzeléseknek az európai civilizáció védelmére való visszavezetését, a nagyobb államok esetében a birodalomépítést, a gazdaságban a kapitalizmus és a kommunizmus közötti harmadik út keresését, valamint az erős vezető kultuszát.⁵¹

A brit Roger Griffin egyetlen minimálisan azonosítható közös pont köré építette szintézisét, meghatározása szerint ezek a mozgalmak a populista ultranacionalizmus palingenetikus (újjászületéssel kapcsolatos) formáját képviselték.⁵² Mind egyikük háttérében megtalálható volt az az elképzelés, hogy a nemzeti közösségnek a hanyatlás hosszú periódusát követően főnixként kell újjászületnie ahhoz, hogy elkerülje a fenyegető pusztulás rémét. Az elképzelés mögött Griffin egy olyan alulról szerveződő mozgalmat vélt felfedezni, amely szándékában és retorikájában

50 Mosse, 1999. (1979.) ix–xviii., 1–44.; Mosse, 1986. 491–495.; Mosse, 1989; Mosse, 1990. 159–200.

51 Payne, 1980. 3–21., 191–212.; Payne, 1995. 3–19., 465–470., 487–495.; Eatwell, 1992.

52 Griffin, 1993; Griffin, 2007; Griffin, 2008.

„populista”, hatalomra kerülve azonban mégis elitista jelleget ölt magára. Griffin ezt az „elitista populizmust” élesen megkülönböztette a többi 20. századi diktatúra fejlőlrl vezérelt, általa „pszeudopopulizmusnak” nevezett tömegmozgósítási és társadalommérnöki eljárásaitól. A brit történész ezen a ponton húzta meg a „fasizmus” és a jobboldal egyéb formái között a határvonalat. Értelmezése szerint az előbbi a társadalom teljes átszervezésével egy új nemzeti közösség megalkotására törekedett, éppen ezért bizonyos fokú konzervatívellenesség is jellemezte, emiatt Griffin a jobboldali besorolást sem tartotta egyértelműnek.⁵³

Griffin egy új típusú társadalom kialakítására törekvő alternatív modernizmust képviselőit látta ezekben a rendszerekben. A teremtés (*poesis*) totalitásának világképükben elfoglalt központi szerepét hangsúlyozta, meglátása szerint a legidealistább aktivisták szemében ezek a mozgalmak az emberi kreativitást egy új típusú kultúra megteremtése érdekében szabadjára engedő, történelemformáló erőként jelentek meg.⁵⁴ Ellentmondásos jellegük abból származott, hogy gondolkodásukban egyszerre volt tetten érhető a technológia fétise, az új társadalom megteremtésére támasztott igény, valamint az európai gondolkodás modernizációkritikus hagyománya. A brit történész szerint a korabeli szélsőjobboldali teoretikusok egy totális anyagi és spirituális forradalmat hirdettek meg a modernitás korhadónak látott világa ellen. A fennálló renddel szembeni ellenszenvük metafizikai megfontolásokból táplálkozott, kritikájuk középpontjában az olyan értékek terjedése állt, mint a materializmus, az individualizmus és az egalitarizmus, valamint az ezek következményének tartott változások, a társadalmi hierarchiák felbomlása, a magasabb értékek lehanyaglása. Ez az ellenségkép állította egy oldalra őket a Julius Evolához hasonló, tradicionalista gondolkodókkal is.⁵⁵

A fasizmusban Griffin – Ernst Noltéval ellentétben – nem a transzcendencia elutasítását látta, hanem egy, a modernitás krízisére adott transzcendentális politikai választ. Az ilyen válaszok iránti fogékonyságot a századelő fenomenológiai krízisében találta meg, az értékes világ mibenléte körüli konszenzus összeomlásában, egy olyan hiányban, amely hagyta úrt a hagyományos vallások már nem voltak képesek betölteni. Griffin a századforduló modernista irányzatait a nyugati világ felbomló egységes értékstruktúrájának újratemtését célzó megoldási kísérletekként fogta fel. Értelmezésében a nemzetiszocialista ideológiára megtermékenyítően ható völkisch nacionalizmus csupán csak egy volt a kiutat kereső intellektuális kezdeményezések közül.⁵⁶ A brit történész úgy látta, hogy a civilizációs újjászületés koncepciójának a közgondolkodásban való terjedése már a világháború előtt termékeny talajt biztosított az olyan interpretációk számára, amelyek a háborút a régi társadalmi rendet elsöprő tisztítóúzként fogták fel, az a korábbi intellektuális gyö-

53 Griffin, 1993.

54 Stanley Payne mutatott rá arra, hogy José Antonio Primo de Rivera, a spanyol Falange vezére számára saját politikai szerepvállalása egyfajta poétikai tevékenységnek is számított. Payne, 1962. 40–41., 49–50.

55 Griffin, 1993. 202–205.; Griffin, 2007. A széles körű nemzetközi ismertségre a második világháború után szert tevő Evola eszmei fejlődése a dadaizmustól vezetett el az 1930–1940-es években az olasz fasiszta rendszer támogatásáig. Evoláról és tágabb értelemben a tradicionalizmusról lásd: Sedgwick, 2004.

56 Griffin, 1993. 186–194.; Griffin, 2007. 43–153.

kerek miatt válhatott a palingenetikus mítosz inkubátorává. A hasonló elképzelések népszerűségét nagyban elősegítette, hogy a pusztítás a nagy tömegek előtt is megkérdőjelezte a nyugati civilizáció haladásra alapozott öndefiníciós kísérleteit. A korábban csak az európai értelmiség egy része által megélt drasztikus negatív változás alapélménnyé vált. Griffin beállításában ez egy temporális krízis kialakulásával járt együtt. A korábban magától értetődőnek tartott jövőkép elvesztésével a háború előtti világ stabilitását felváltották az utópikus projektek, az újjászületési mozgalmak és az ideologikus alapon szerveződő közösségek.⁵⁷

Griffin szerint az olasz fasizmus a hagyomány és a modernitás közötti új szintézis megteremtésére törekedett. Az olasz fasiszta államot irányító technokraták egy igazi antropológiai forradalmat kívántak végrehajtani, amelynek célja a közösségért tenni akaró, önfeláldozó „fasiszta embertípus” megteremtése volt. Ez a látomás volt az, amely egy oldalra állította őket a Harmadik Birodalom intellektuális elitjével, még ha az esztétikai modernizmust pártoló olasz és a hagyományosabb német áramlat között jelentős ízlésbeli különbségek maradtak is fenn. A német mozgalom képes volt arra, hogy szintetizálja az eugenikai szcientizmust, a modern Németország technokratikus vízióját és a völkisch ideológia ősi teuton kultúrát piedesztálra emelő, industrializáció- és technológiaellenes retorikáját. A Harmadik Birodalomban a technokraták szakértelmének állam általi felhasználása, a társadalom átalakítása, a kultúra koordinációjának megteremtése, az organikus nacionalizmussal és a faj mítoszából erőt merítő ideológiával együtt tette a náci Németországot a modernizmus képviselőjévé. Griffin értelmezésében az erőszakos társadalomátalakítási projektek, az élettér megteremtésére tett kísérlet és az ebből következő népiertás a modernizmus nemzetiszocialista verziójának integráns részét alkották. Noha Griffin maga úgy látta, hogy ez az általa lefektetett minimális értelmezés az angolszász tudományosságban az 1990-es években az új konszenzus rangjára emelkedett, a koncepciónak megvoltak a maga kritikussai. Ernst Nolte ellenérvei szerint a tézist elfogadva a kínai kulturális forradalmat és a maoizmust is lehetséges a fasizmus megnyilvánulásaként értelmezni. Griffin elszánt vitapartnerre, Robert O. Paxton egyenesen az általa túlzottan statikusnak tartott „fasiszta minimum” fogalmának elvetését javasolta, helyette a helyi viszonyok jelentőségére, a mozgalmak dinamikus változására hívta fel a figyelmet.⁵⁸

Politikai vallások

A totalitarizmustézist érő kritikák hatására volt visszavezethető a politikai vallás koncepciójának népszerűvé válása. Az idesorolható feldolgozások a modern ideologikus diktatúrák által követett mozgósítási eljárások, szimbolikus politika, valamint az ideológia által betöltött vezető szerep értelmezését a vallás analógiájának felhasz-

57 Griffin, 1993. 213–217.; Griffin, 2007. 153–171. A modern időfogalomnak a társadalmi-technológiai változás nyilvánvalóvá válásából való származtatásához lásd: Koselleck, 2003.

58 Griffin, 2006; Griffin, 2007. 164–188., 219–278., 310–335.; Griffin, 2008. 71–113.; Nolte, 2014; Paxton, 1998.

nálásával kísérlik megvalósítani. A koncepciót leginkább a totalitarizmustézishez valamilyen módon kötődő történészek alkalmazzák, így ahhoz hasonlóan ezek a megközelítések is gyakran egyenlőségjelet tesznek a nemzetiszocializmus, az olasz fasizmus, valamint a sztálinizmus közé. A beállítást képviselő egyik jelentős történész, A. James Gregor érvei szerint a totalitáriusként leírt jelenségek mind értelmezhetőek a politikai vallások keretei között, bár hozzá kell tennünk, hogy a két fogalmat számos szerző párhuzamosan alkalmazza. Az utóbbi megközelítésre kiváló példát nyújt Michael Burleigh-nek a Harmadik Birodalomról írott monográfiája, amely a fasizmus fogalmát nem, a politikai vallás és a totalitarizmus kifejezést viszont előszeretettel használja.⁵⁹ A politikai valláskoncepciója eredetileg nem a totalitarizmus-elméletből származott, annak megteremtője, Eric Voegelin a második világháborút megelőzően is a nácizmus vallásos aspektusaira hívta fel a figyelmet. Voegelin a német nemzetiszocializmus gondolatvilágának eszkatológiai irányultságát emelte ki. Értelmezésében a nemzetiszocialista eszmerendszer nemcsak egy „valláspótlék”, hanem a keresztény hagyomány politikai-vallásos szimbolizmusának struktúráját (például hierarchia és rend, Isten–Sátán dichotómia, apokalipszis, univerzális egyház, hit, feltámadás) megtartó ideológia volt, amely ezeket a kereteket új, politikai tartalommal töltötte meg. Az 1960-as években az olasz Augusto del Noce is amellett érvelt, hogy a totalitarizmus szekuláris vallásként is értelmezhető, a katolikus Augusto del Noce a valláspótlékszerepet kifejezetten a kereszténység visszaszorulásából eredeztette.⁶⁰

A modernizált koncepció talán legjelentősebb képviselőjének Emilio Gentile tekinthető, aki Augusto del Nocéhoz hasonlóan az olasz fasizmust egyfajta szekuláris vallásként értelmezte. Gentile a „polgárvallás” kialakítására való igényt már a hagyományos 19. századi liberális nacionalizmus nemzetépítő tevékenységére vezette vissza, véleménye szerint az olasz fasizmus ennek a hagyománynak a továbbvivője volt. Gentile gyakorlatilag a Mussolini-rezsim által folytatott szimbolikus politikát értelmezte a politikai vallás keretei között. A nemzet szentségét hirdető „lictorkultusz”, azaz a fasiszta államkultuszt egy koherens hitelvekkel rendelkező, ugyanakkor jellegét tekintve szekuláris tömegmozgalom gyümölcseként írta le, amelyet a vallásos jegyek jelenléte miatt tartott totalitárius jellegűnek. Az olasz történész rámutatott arra, hogy a fasiszta állam a hétköznapiakat is igyekezett megtölteni a sok esetben a katolicizmust másoló polgárvallás rituáléival. Gentile szerint a mozgalom mártírjainak szentelt oltárok, a temetési szertartások, az iskolai zászlóünnep úrvacsoraszerű jellege, a hit fontosságának hangoztatása, a Mussolini-kultusz mind az állam és a politika szakralizációját szolgálták. Véleménye szerint a Mussolini-kultusz még a politikai elit tagjaira is hatást gyakorolt, és az olasz társadalom szélesebb tömegeit is elérte. Gentile maga úgy látta, hogy a szakrális indoktrináció fiatalok közötti eredményessége a rendelkezésre álló források alapján alátámasztható. Az olasz történész nézetei szerint ugyanakkor a patriotizmus

59 Burleigh, 2000; Gregor, 2012.

60 Voegelin, 1999; De Felice, 1977. 58.

monopolizálásával a fasizmus hosszabb távon az olasz nacionalizmusnak a rezsim bukása után bekövetkező népszerűségvesztését készítette elő.⁶¹

A Gentilével hasonló nézetű A. James Gregor az olasz fasizmust, a német nemzetiszocializmust és a leninizmust kezelte a politikai vallások paradigmatisztikus példájaként, amelyek közül véleménye szerint az olasz berendezkedés élt leginkább a vallásos mobilizáció eszközeivel. Gregor tézise nem a kultuszlelemzésen, hanem jelentős részben Giovanni Gentile, a fasiszta főideológus nézeteinek bemutatásán alapult. A rezsim oktatási minisztereként is működő Gentile a nemzeti érzést vallásos jellegűként írta le, amely szemében aktívan hozzájárult a nemzet egyesítéséhez. Az olasz filozófus koncepciója mögött egy, az állam internalizációjának szükségességét hangsúlyozó sajátos etatista filozófia állt. Az államot Gentile nem a társadalmi szerződés eredményének tekintette, hanem azt emelte ki, hogy az a nemzeti érzésben megnyilvánuló közös tudaton keresztül már eleve, immanens módon létezik. Az olasz filozófus a nemzet és az állam intenzív morális és spirituális uniójáról beszélt, amely az embereket képes lehet önfeláldozásra készíteni. Gentile ezt az általa Giuseppe Mazzininak, az olasz nacionalizmus egyik megteremtőjének tulajdonított víziót tekintette az új olasz állam, egy kollektivista, iparosító, szocialistaellenes és forradalmi állam alapjának. Gregor amellet érvel, hogy maga Mussolini is átvette Gentile elképzeléseinek jelentős részét, különösen annak az újraegyesített olasz nemzetről szóló Mazzini-olvasatát. Maga Gentile a fasiszta doktrínát az élet totális felfogásaként határozta meg, és gyakran hangoztatta, hogy a fasizmus több, mint politikai elvek rendszere, a fasizmus vallás.

Hozzá hasonlóan Sergio Panunzio, a mozgalom egy másik jelentős teoretikusa szintén egy egyházhoz hasonló spirituális egyesülésként írta le a fasiszta pártot. Gregor az államot kultikus tisztelettel körülvéő olasz fasizmussal szemben a nemzetiszocializmust a faji homogenitás megőrzésének kvázi gondviselés által elrendelt parancsként kezelése miatt sorolta a politikai vallások közé. Felhívta a figyelmet azonban arra is, hogy a főideológus, Alfred Rosenberg elméleteit kivéve nem zajlott tudatosan vallásos jellegű nemzetiszocialista identitásképzés. Rosenberg antiszemita elképzelése a régi germán pogány hitvilág felélesztését és a „zsidóság befolyásától” mentesített kereszténység újjáalkotását kívánta elérni, ami nézetei szerint a fajok közötti küzdelemben nyújthat majd az árjoknak segítséget. Az elképzelés hivatalos hasznosítására végül azonban nem került sor, mivel a keresztény felekezetek várható ellenállása miatt az praktikus szempontból használhatatlannak bizonyult, a pártvezetés emiatt attól elhatárolódott.⁶²

61 Gentile, 1996. Az olasz fasizmus egyszerre politikai vallás, totalitarizmus és új modern szintézis jellegére lásd: Gentile, 2003. Arra, hogy a helyi pártvezetés miként használta fel az elesett fasiszta mártírok temetését a mozgalom népszerűsítésére lásd: Corner, 1975. 117–118., 146.

62 Gregor, 2012. 142–169., 199–225.

Szociológiai-strukturális megközelítések

Már a fasizmus olaszországi feltűnésekor megjelent az arra való igény, hogy az új mozgalom tagságát meghatározott osztályokhoz kössék. Az első értelmezők közé tartozó Luigi Salvatorelli kortárs olasz történész és újságíró a fasiszták támogatóit az elégedetlen középosztályban fedezte fel. Hasonló értelmezések a marxisták körében is megfigyelhetők voltak, Karl Radek zsidó származású kommunista politikus az alsó középosztály szocializmusaként tekintett a fasizmusra, az olasz kommunista vezető, Palmiro Togliatti a „lumpenproletariátus”, Otto Bauer osztrák marxista teoretikus pedig kifejezetten a fegyveres bandák szerepét hangsúlyozta. Az első tudományos szociológiai megközelítés az amerikai Seymour Lipset nevéhez fűződött, aki a szélsőjobboldal feltűnését Salvatorellihez hasonló módon a középosztály lázadásaként értelmezte. Lipset a nemzetiszocialisták megerősödésének háttérében a liberális szavazók átáramlását feltételezte, véleménye szerint a náci program a hagyományosan a liberális pártokra szavazó társadalmi csoportok körében bizonyulhatott vonzósnak. Az amerikai szociológus elmélete szerint az ipari társadalom átalakulása a középosztály, kitüntetetten az alsó középosztály érdekeit sértette. Lipset és követői szemében a nagyvállalatok által képviselt konkurencia vagy az alkalmazottak proletarizálódása váltotta ki a szélsőjobboldal képében feltűnő ellenreakciót. Ez a lényegében Salvatorelliig visszavezethető elgondolás nemzetközi szinten is jelentős karriert futott be, Renzo De Felice még az 1980-as években is az olasz fasizmus középosztályi jellege mellett tört lándzsát.⁶³

A nyugatnémet történetírás maga is rendelkezett egy, a fasizmusfogalmat kiterjesztő szociológiai irányzattal, amely a fasizmust az ipari társadalom átalakulásának periódusában megjelenő uralmi formaként fogta fel. A mozgalom kialakulását a társadalmi struktúrából magyarázó értelmezés szerint a polgári és a pluralista ipari társadalom közötti átmenet határán a kommunista hatalomátvételtől magukat fenyegetve érző hagyományos, „reziduális” elitek az ipari társadalom egyenlősítő tendenciái ellen fordultak.⁶⁴ A reziduális elitek, illetve a középosztály radikalizmusának tézise már megjelenésekor számos kritikát váltott ki, annak érvényességét az NSDAP tagságával foglalkozó későbbi feldolgozások pedig egyértelműen kétségbe vonták. Detlef Mühlberger mutatott rá arra, hogy a délnémet városokban az új párttagok között a munkásszármazásúak már a sörpuccs előtt is relatív többséget alkottak. Mühlberger felhívta a figyelmet arra is, hogy a középosztály fogalma interpretációfüggő, nincs általánosan elfogadott definíció a német *Mittelstand* összetételére, a párttagsággal foglalkozó első vizsgálatok a tézis bizonyításához a kézművesekhez hasonló csoportokat is idesoroltak. Lawrence D. Stokes a holsteini Eutin példáján mutatta be, hogy a párttagok között a kézművesek a kisváros lakosságához képest nemcsak felülreprezentáltak voltak, hanem számszerűleg is ők alkották a legnagyobb csoportot. Jürgen Falter a tagságban kifejezetten a fiatal, 30 év alatti munkások felülreprezentáltságát, illetve a fiatalok és a férfiak domináns szerepét hangsúlyozta. A párttagság valójában a tel-

63 Lipset, 1960. 137–176.; De Felice, 1980; Hamilton, 1982. 424–426.; Mann, 2004. 17–19.

64 Hildebrand, 1987. 141.; Tomka, 1999. 21–22.

jes német társadalmat leképezte, a középosztály, illetve az elitcsoportok kifejezetten a vezetésben alkottak túlnyomó többséget.⁶⁵

A választói csoportok vizsgálata szintén cáfolni látszik azt a beállítást, hogy tipikusan az alsó középosztály szavazott volna az NSDAP-re. A nagyvárosi szavazóbázisban Richard F. Hamilton például egyenesen felső- és felső középosztálybeli felülreprezentáltságot feltételezett. Jürgen Kocka hívta fel a figyelmet arra, hogy bár a német közgondolkodásban szokássá vált a nemzetiszocializmus előretörését a gazdasági válságnak tulajdonítani, számos súlyosabb válságot átélő nyugati társadalomban nem erősödtek meg hasonló mozgalmak. Hamilton szerint például a norvég alsó középosztály helyzete a németéhez hasonló volt, az mégis inkább a szocialisták irányába fordult. A munkanélküliség által leginkább érintett régiókban például a Német Kommunista Párt (KPD) nyert teret, az NSDAP a legnagyobb előretörést ezzel szemben ott érte el, ahol a munkanélküliség alacsony volt. A munkáskerületekben a párt népszerűsége 1928-tól kezdett el érezhetően nőni, az NSDAP a Német Szociáldemokrata Párttól (SPD) is nagy számban szerzett szavazókat. A kutatók leginkább a náci szavazók felekezeti meghatározottságára mutattak rá, a párt támogatói a protestánsok körében voltak felülreprezentáltak. Jürgen Falter ugyanakkor a katolikus állami alkalmazottakat is a tipikus NSDAP-szavazók közé sorolta, a protestáns területeken velük szemben a magángazdaságban részt vevők szerepét hangsúlyozta. Falter az 1928-as választást követően a választói magatartást kifejezetten a rendszerpártoktól (SPD, Német Demokrata Párt, DDP, Német Néppárt, DVP) a rendszerellenes pártok (NSDAP, KPD) felé áramlasként értelmezte, aminek köszönhetően az NSDAP támogatói a német társadalom teljes vertikumát lefedték.⁶⁶

Juan J. Linz már az 1970-es évek közepén is azt hangsúlyozta, hogy ezek a tekintélyelvűen vezetett pártok rekrutációjukban paradox módon demokratikusan jártak el, öndefiníciójuk a teljes társadalom képviselését vállalta magára. Linz feltűnésüket összekötötte a rendi társadalomból való átmenet gyorsaságával. Véleménye szerint ott, ahol ez a folyamat fokozatosan és lassan zajlott le, a parlamentarizmus képes volt az érdekképviselési struktúrába szervesen beágyazódni, a gyorsan modernizálódó, centralizált országokban azonban nem tett szert hasonló népszerűségre. Linz rámutatott arra, hogy a modern társadalom problémáival szemben a politikai katolicizmus már a „fasizmus” feltűnését megelőzően vonzó alternatívát dolgozott ki. Ott, ahol a politikai kereszténység a társadalom jelentős szegmenseit, különösen a munkásmozgalommal ellenséges hagyományos preindusztriális csoportokat is elérte, a liberalizmussal és a marxizmussal ellenséges új vízió kevésbé nyert teret. A két világháború között leginkább a nyugati kereszténydemokrata és agrárpártok akadályozták az új jobboldali mozgalmak előretörését.⁶⁷

Linz a szélsőjobboldalt egy olyan, a világháborút megtapasztalt nemzedék lázadásaként értelmezte, amelynek gondolkodását a harcokban szerzett élmények

65 Mühlberger, 2003. 44–56.; Stokes, 1978. 14–15.; Falter–Mühlberger, 1999. 58–60., 78–84.

66 Kocka, 1980. 3–4., 7.; Hamilton, 1982. 420–421., 427–428., 440.; Hagtvet, 1980. 80–81.; Falter–Zintl, 1988. 73., 83–85.; Mühlberger, 2003. 71–77. Az olasz szocialista szavazóknak a fasiszta befolyásra visszavezetett Nemzeti Blokk felé áramlását mutatta ki az 1921-es választásokon: Brustein, 1991.

67 Linz, 1976. 3–33.; Linz, 1980.

formálták. Ezeknek a mozgalmaknak a rekrutációs bázisa valójában a társadalom teljes vertikumára kiterjedt, azok a magasan képzett fiatalok politikai projektjei is voltak, vezetésükben például a műszaki értelmiség jelentős súllyal képviseltette magát. Linz úgy látta, hogy a tömegtársadalom válságát prognosztizáló hagyományos totalitarizmustézissel ellentétben a szélsőjobboldal nem az elszigetelt és elidegenedett egyének gyűjtőhelyeként funkcionált. A forradalmi jobboldal elkötelezett politikai aktivistákkal rendelkezett, akik a már fennálló komplex társadalmi hálózatokba – érdekvédelmi csoportok, szakszervezetek stb. – hatoltak be, és vették át fölöttük az irányítást. Ahol ilyen hálózatok nem léteztek, vagy az egyház befolyása alatt álltak, nehezen tudtak gyökeret eresztetni. Jellemző, hogy az olasz mozgalom először a félsziget legfejlettebb régióiban nyert teret.⁶⁸

A Juan J. Linz óta eltelt időben az általa hangsúlyosan kezelt érdekképviseleti struktúrák kutatása az erős civil társadalom és a demokratizálás szoros kapcsolatáról vallott közkeletű beállításokat is megkérdőjelezte.⁶⁹ William S. Allen a náci hatalomátvétel folyamatát az északnémet kisváros, Northeim példáján bemutató monográfiája az első feldolgozások között hívta fel a figyelmet erre az ellentmondásra. Allen kötete bemutatja, hogy a kisváros közléte szorosan kötődött a helyi társadalmi egyesületekhez. A nemzetiszocialisták eleinte néhány köztisztviselőben álló polgár segítségével tudták megvetni a településen a lábukat, a választási sikernek pedig előfeltétele volt a helyi egyesületek támogatásának elnyerése. Maga a párt a tagtoborzás során is az egyesületi mintát alkalmazta, a karitatív és a szabadidős tevékenységek a szervezetépítés eszközeként szolgáltak.⁷⁰

Rudy Koshar hasonló folyamatok működését mutatta be a hessei Marburg példáján. Koshar szerint a marburgi polgári egyesületek az érdekképviseleti tevékenység ellenére az apolitikusságot hirdették, a politikai konfliktusokat pedig az egyesületi életben kívánták szublimálni. Koshar tézise, hogy az NSDAP ezt a moralizáló politikaellenes attitűdöt csatornáztatta be azzal, hogy agitátorok a pártot az apolitikus és szocialistaellenes közösség bajnokaként állították be. A helyi vezetők az egyesületi élet kulcspozícióit igyekeztek elfoglalni, ezáltal saját oldalukra állítva ezeket a szervezeteket. A helyi pártszervek ezzel párhuzamosan, az egyesületek példájából tanulva, egyre több szabadidős, illetve szociabilitást elősegítő tevékenységet illesztettek be a programjaikba.⁷¹ A francia Harmadik Köztársaság szélsőjobboldali mozgalmi szintén a ligáknak nevezett társadalmi egyesületekben gyökereztek, fő tevékenységük nem a választásokra, hanem a tüntetésekre, erődemonstrációkra, utcai verekedésekre összpontosult.⁷²

Az egyesületeken keresztüli előretörést egyes megközelítések más szempontból is általános érvényű modellnek tekintik. Max Weber nyomán Bernt Hagtvet mutatott rá arra, hogy az egyesületi élet már az első világháború előtti Németországban is legalább annyira meghatározónak számított, mint az Egyesült Álla-

68 Linz, 1976. 33–86.

69 Armony, 2004. 5–6., 64–76.

70 Allen, 1984. 16–21., 32–34., 44., 58–62., 76–77., 164–165.

71 Koshar, 1986. 156–166., 200–206., 270–271.

72 Berman, 2019. 176–177.

mokban. A középosztályban a szerveződésre való hajlandóság nagyon magas volt, a német „fehérgallérosok” uniói mélyen beágyazódtak az érdekképviseleti struktúrába, emellett tagságuk a hagyományos szakszervezeteknél is nagyobb arányban fedte le az általuk képviselt csoportokat. A munkásosztály és a „kispolgárság” közötti különbséget a weimari időszakban egyre kevésbé a jövedelem, sokkal inkább az életstílus határozta meg, amit ezek a szervezetek emiatt harciasan védelmeztek. Nem mondhatjuk tehát, hogy a civil társadalomnak a tömegtársadalom tézise által feltételezett leépülése ágyazott volna meg a nácik sikerének. Hagtvet szerint a weimari időszakban a társadalmi kötelek nem lazultak meg, a különféle egyesületeken keresztül a lakosság egymással szemben álló kohezív társadalmi blokkokat alkotott, amelyek erőteljes interakcióban álltak a politikai rendszerrel. A nemzetiszocialisták hatékony mozgósítása éppen ezeken a közvetítő struktúrákon, a magas participációval rendelkező egyesületeken nyugodott. Az NSDAP sikerét Hagtvet annak tulajdonította, hogy az, a számos egymással rivalizáló csoport között, képes volt integrációs párttá alakulni.⁷³

Hagtvet és Koshar nézeteihez hasonló tézist állított fel az olasz fasizmus eredetéről a neogramsciánus Dylan Riley is. Riley elmélete szerint a civil társadalom fejlődése egyes országokban megelőzhette az erős politikai szervezetek (szóhasználat szerint a hegemon politika) kifejlődését. A társadalmi egyesületek megerősödése az inkluzív politikai intézmények hiányában, ahová a demokratikus követelések becsatornázódhattak volna, a politikának mint olyannak a technokratikus elutasításához vezethetett. Az antidemokratizmust hangsúlyozó Hagtvettel ellentétben Riley az olasz fasizmust egy tekintélyelvű demokráciaként fogja fel, amely legitimitációját az állam és a nemzet képviseletére alapozta. A demokrácia kifejezést Riley politikai formulaként, nem pedig rezsimtípusként használja, utóbbiakat a szemében az olyan fogalmak képviselik, mint a liberalizmus vagy a tekintélyelvűség. Meglátása szerint az olasz fasiszták a liberalizmust antidemokratikus volta miatt utasították el, ezzel a beállítással, ismervé a Giolitti-éra politikai gyakorlatát, maga Riley is egyetért. A fasizmus Riley szerint először azért Olaszország fejlett régióiban jelent meg, mert a mozgalom háttérét alkotó autonóm érdekképviseleti szervek és egyesületek itt voltak leginkább beágyazódva. Riley a pártállam kialakítását is a helyi autonóm fasiszta csoportok általi nyomásgyakorlásra vezeti vissza, eredetileg az nem állt Mussolini szándékában. Értelmezése szerint az olasz fasiszták az államot és az intézményeket a szakértelemre és a politikamentes foglalkozási csoportokra kívánták építeni, ezzel pedig a választási demokrácia alternatíváját megteremteni. Riley meghatározása szerint a politikát elutasító nemzeti szindikalizmus a civil társadalom ideológiájaként funkcionált, aminek leírását így nem is tartja megvalósíthatónak a jobb- vagy a baloldal fogalmával.⁷⁴

73 Hagtvet, 1980. 79., 86–88., 92–95., 102.

74 Riley, 2010. 2–6., 53–55., 66–71., 201–205. A magyar szakirodalomban a szabadfoglalkozások egyesületeinek szerepét hangsúlyozza Kovács M. Mária eredetileg angol nyelven megjelent monográfiája. A szerző véleménye szerint ezeknek a szakmai egyesületeknek a célját kifejezetten a zsidó vallású kollégák konkurenciájának megszüntetése alkotta. Kovács, 1994; magyarul Kovács, 2001.

A brit szociológus, a társadalmi hatalom forrásairól alkotott elméletéről⁷⁵ ismert Michael Mann a 2000-es évek elején tett kísérletet egy makroszociológiai értelmezésre. Mann az általa fasizmusnak nevezett jelenségre a környezetvédelem mellett az egyetlen világtörténelmi jelentőségű 20. századi ideológiaként tekint. A brit szociológus a legtöbb nyugati szerzőtől eltérően kitüntetett szerepet tulajdonít az etnikai konfliktusok szerepének. Mann a fasizmust a nemzetállami gondolatnak a századfordulótól megfigyelhető eszkalációjaként fogja fel, amelynek első két elemét az állam szerepének jelentős kiterjedésében, illetve a nemzet integrális koncepciójának feltűnésében fedezi fel. Ez utóbbi felfogás Mann értelmezésében a közös leszármazás alapján felfogott *ethnosz* és a nép politikai kivételését jelképező *démosz* azonosításával az etnikai tisztogatás intellektuális előfeltételeit teremtette meg. Mann a fasizmus megszületését az eszkaláció csúcspontjához köti, és ehhez a kombinációhoz egy jellegzetesen alulról szerveződő, radikális paramilitáris mozgalmat kapcsolt. Definíciója szerint a fasizmus egy transzcendens és tisztogató nemzetállamiság, amely céljait a paramilitarizmus segítségével kívánja elérni. Mann határozottan tagadja, hogy ezek a mozgalmak egy osztályalapú megközelítés segítségével leírhatóak lennének, azok ideológiájukban is kifejezetten az osztálynélküliséget képviselték. Ugyanakkor ezzel együtt is úgy véli, hogy lehetséges olyan társadalmi struktúrák felrajzolása, melyek a szélsőjobboldal előretörését segítették elő. Mann elmélete szerint a korszakban létezett egy körülhatárolható „nemzetállamszerető” választói csoport, ami e mozgalmak társadalmi bázisaként szolgált. Mann közülük sorolta az etnikai konfliktusok által elűdözött menekülteket, a fenyegetett határvidékek lakosságát, az állami alkalmazottakat, a fiatal férfiakat, illetve azokat, akik a hagyományos elítelt és a munkásmozgalom között zajló osztályharcot meg kívánták haladni. A nem osztályalapú bázis eredményeként ezek a mozgalmak minden társadalmi osztályban és a gazdaság minden szektorában rendelkeztek támogatókkal.⁷⁶

Mann úgy látja, hogy a szélsőjobboldal ott erősödött meg, ahol a társadalmi hatalom általa meghatározónak tartott négy forrása, a politikai, a gazdasági, a katonai és az ideológiai egyaránt válságba jutott. Ő maga Juan J. Linzhez hasonlóan amellet érvel, hogy azokban a korai fejlődést elérő államokban, amelyekben a 19. századi liberalizmus érdekérvényesítő mechanizmusai intézményesülni tudtak, a szélsőséges mozgalmak nem kaptak szárnyra. Mann leginkább Északnyugat-Európával azonosítja a hasonló fejlődési ívet befutó államokat, amellyel szemben Európa többi részén a hagyományos konzervatív elítelt a „duális állam” kialakításával a parlament működése mellett is megőrizték a végrehajtó hatalom feletti befolyásukat. Mann szerint a késői fejlődést követő és végül társadalmi krízisbe jutó államok megkísérelték saját berendezkedésük demokratizálását, a szocialista forradalomtól való félelem azonban egy tekintélyelvű hullámot indított el, melynek a fasizmus csak egy lehetséges megjelenési formája volt. Mann a fejletlenebb, illetve gazdasági válságot átélő államokat tekinti a hasonló mozgalmak táptalajának.

⁷⁵ Mann, 1986; Mann, 1993; Mann, 2012.

⁷⁶ Mann, 2004. 1–30., 353–360.; Mann, 2005. 3–4.

Úgy látja, hogy a háború „demokratizálódása” és a paramilitáris értékszerkezet terjedése a katonai hatalmi szféra válságához vezetett, ami leginkább az egész nemzet mozgósítását célzó koncepciók elterjedésében volt tetten érhető. Az ideológiai szféra válságát jelezte az új szociológiai irányzatok feltűnése, amelyek a pozitívizmus és az utilitarizmus, illetve a marxi osztálykoncepció felől az idealizmus és a vitalizmus, a nemzetállami gondolat és a szociáldarwinizmus felé mozdították el a kontinentális Európa gondolkodását. A mediterrán országokban – ahol a nemzet helyett az államberendezkedés volt kérdéses – az etatizmus egy formája jelent meg, a német kulturális szférához tartozó államokban viszont a völkisch gondolkodás nyert teret. Mann a négy válságelemre adott válasz fúzióját tekinti a fasizmus alkotóelemeinek, amelyek az általa leírt transzcendens tisztogató ideológia magját alkották. A brit szociológus konklúziója szerint ez a 20. századi ideológia lényegében áthidalta a modernitás ideológiai szkizmáját, amely a felvilágosodás racionalizmusa, a társadalomtervezés és az állampolgárság kiterjesztése, valamint a romantikának az érzelmekre, a tudattalanra és a tömegek megszervezésére irányuló hagyománya között feszült.⁷⁷

A szélsőjobboldaliság határai

A szélsőjobboldal, fasizmus, nemzetiszocializmus terminológia használata a korabeli antiliberalis és szocialistaellenes mozgalmak és kormányzatok változatossága miatt visszatérő definíciós nehézségbe ütközik. Számos államban olyan monarchikus vagy katonai rezsimek gyakorolták a hatalmat, amelyek 1917 után határozott antikommunista és szovjetellenes beállítódást vettek fel. A korabeli marxista szerzők számára a hasonló rendszerek szinte kínálták magukat arra, hogy a fasiszta jelzővel illessék őket, ám a hasonló beállítás iránti igény a liberális kommentátorok között is megjelent. Ezek a nyugati tudományosságban általában tekintélyelvű konzervatívként leírt berendezkedések valójában ambivalens viszonyt ápoltak az új jobboldali mozgalmakkal, együttműködhetnek velük, elemeket kölcsönözhetnek tőlük, de akár el is nyomhatták őket.

A téma kutatását meghatározza, hogy a nyugati szerzők az angolszász vagy a skandináv országokban már ekkor is dominánsnak számító modern képviseleti demokráciák nézőpontjából szemlélik ezt a problémakört. A korszak Európájában és Latin-Amerikájában ezzel szemben az ancien régime politikai és társadalmi öröksége még mindig érzékelhető volt. Az általános választójog az országoknak csak egy kis csoportjára terjedt ki, a parlamentáris rendszerek a participáció szempontjából egymástól is eltérő modelleket képviseltek. Bár 1920-ban az akkor létező 28 európai állam közül 26-ban biztosított volt az országgyűlési választás lehetősége, 1938-ra ezek közül 13 elvetette a választási szisztémát és nyílt diktatúrává vált. A weimari demokrácia bukása csupán Németország fejlettsége és a nemzetiszocialista mozgalom radikalizmusa miatt volt kivételesnek tekinthető. Az angolszász

⁷⁷ Mann, 2004. 22., 31–91., 353–365.

szakirodalom a parlamentarizmusnak ezt a visszaszorulását a tekintélyelvűség előretöréseként értelmezi, például ezen az alapon Nancy Bermeo amerikai politológus a korabeli parlamentáris rendszerekre a demokrácia fogalmát a participációtól függetlenül is kiterjeszti.

A nyugati szerzők a demokrácia mellett gyakran a liberalizmusra tekintenek a tekintélyelvűség másik ellenpontjaként. Az ilyen típusú beállítás egy példája, ahogy a brit Richard J. Evans – a német különút tézisének még a 2000-es években is elevenen tartva – az 1848-as liberális forradalom kudarcára és a bismarcki berendezkedés ebből fakadóan korlátozottan alkotmányos voltára vezeti vissza a német társadalom nemzetiszocializmus iránti fogékonyságát. A hasonló manicheus beállítás természetesen nem korlátozódik az angolszász kultúrkörre, a 20. századi politikatörténet francia doyenje, Serge Berstein a korszak liberális demokráciái mellett gyakorlatilag csak a tekintélyelvű rendszerek létezését ismeri el, idesorolva olyan változatos berendezkedésekkel rendelkező államokat, mint Németország, a Szovjetunió, Argentína vagy Haiti.⁷⁸

Jóllehet a tekintélyelvűséget ezek az értelmezések a demokráciával szemben definiálják, a téma kutatását megalapozó Juan J. Linz ezt a fogalmat eredetileg az egykor népszerű kategóriának számító totalitarizmustól is el kívánta különíteni. Linz besorolása ugyanakkor az új politikai mozgalomként feltűnő szélsőjobboldalt az általa a hagyományos elitek uralmaként jellemzett tekintélyelvű berendezkedésekkel is kapcsolatba hozta. A fasizmus kifejezést egyébként általánosítva használó spanyol szociológus a német diktatúrát például totalitáriusként fogta fel, olasz párjának besorolása azonban számára sem volt problémamentes. Mivel Linz szemében a tekintélyelvű rendszerek a mindenkori elmaradottságot képviselték, a fejletlen Olaszországban hatalomra jutó fasizmus totalitáriusként azonosítása tipológiai problémákat vetett fel.

A nehézségeket felismerve Linz az eltérő berendezkedéseket a participáció, az átideologizáltság és a politikai pluralizmus által meghatározott háromdimenziós spektrum részeként osztályozta. Az így kialakított tipológia az olasz fasizmust a tekintélyelvűként kezelt pretotalitárius, illetve a többi tekintélyelvű berendezkedéshez még közelebb álló mozgósítási tekintélyelvű rezsimeknek feleltette meg. Az 1970-es évek végén már ez utóbbi kifejezést használta az olasz fasizmus leírására Domenico Fisichella is. Ez a spektrum alapú megközelítés nem húzott éles határvonalat, helyt adott az átmeneti típusok lehetőségének is. Ennek egy példája, hogy Linz megkülönböztetett egy jellemzően Portugáliával azonosított organikus etatista berendezkedést, amely a katolikus korporációs doktrínát kísérelte meg az olasz fasizmustól kölcsönzött elemekkel vegyíteni, ám a populista-nacionalista koncepciók hiánya miatt attól mégis elkülöníthető maradt.⁷⁹

78 Bermeo, 2003. 21–63.; Evans, 2003. 2–21.; Griffin, 2006. 8–9. A választásokra lásd: Rokkan, 1970. 79–96.; Berstein, 2013.

79 Linz, 2000. 123., 159–254. Linz A. James Gregorhoz hasonlóan kapcsolatot vélt felfedezni a gyarmatok függetlenné válása után kialakuló diktatúrák olyan típusaival, mint Kwame Nkrumah ghánai elnök, általa függetlenség utáni mozgósítási rendszerként kezelt berendezkedése. Fisichella, 1978. 225.

A Linz óta eltelt időszak összehasonlító vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy az első világháború körül feltűnő új jobboldal és a hagyományos elitke érdekeinek képviselésével azonosítható konzervatívok kapcsolata teljesen eltérő modellek szerint alakulhatott. Maga a konzervatív jelző is definíciós problémákat vet fel, a nyugati államokban tekintélyelvű párjaik mellett léteztek alkotmányvédő konzervatívok, sőt, mint arra Dan Riley az olasz Giolitti-érával kapcsolatban rámutat, tekintélyelvű liberálisok is. Olaszországban a konzervatívokkal való hatalommegosztást a kutatók egy része a fasiszta rezsim teljes életciklusára jellemzőnek tartja, francia párjaik ezzel szemben szembe fordultak hazájuk radikálisabb mozgalmával, a spanyolok és az olaszok pedig hajlandók voltak elhagyni a diktatórikus hatalomgyakorlást, amikor az már nem járt számukra előnyökkel. A német konzervatívok ezzel szemben az első világháborút követően maguk is radikalizálódtak, a nemzeti-szocializmust számos történész egyszerűen az általuk is osztott radikális nacionalista ideológia legszélsőségebb megnyilvánulási formájaként kezeli. Johannes Rogalla von Bieberstein mutatott rá arra, hogy az őskonzervatívok által megteremtett eredeti ellenforradalmi hagyomány szabadkőműves-ellenessége a századelő Európájában számos jobboldali csoportosulást áthatott, legyenek azok radikális katolikus gondolkodók vagy német protestáns konzervatívok. A német történész az általuk a szabadkőműveseknek tulajdonított, a társadalmi rend felbomlasztását célzó összeesküvést vizionáló tézist tekintette a később megszülető szélsőjobboldal egyik fontos intellektuális és érzelmi előzményének.⁸⁰

A konzervatívokkal fennálló kapcsolat ellentmondásossága visszavezethető arra, hogy az 1980-as évek óta az angolszász irodalom a „fasizmus” néven emlegetett mozgalmak forradalmi, populista és radikális jellegét helyezte előtérbe. Ezek a fasiszusoknak tulajdonított jellemzők alapján véve mind konzervatívellenesnek tekinthetők. Erre a beállítódásra az 1960-as években már Ernst Nolte is felhívta a figyelmet, később pedig még az ellenfelvilágosodás-tézis egyik legjelentősebb képviselőjének tekinthető Zeev Sternhell is amellett érvelt, hogy a fasiszta értelmiség tisztában volt az őket a konzervatívoktól elválasztó határvonallal. Mivel az 1920–1930-as években feltűnő diktatúrák többnyire Európa periferiáján vagy félperiferiáján helyezkedtek el, a tekintélyelvű konzervatív jelző a Linz nyomdokain haladó angolszász szerzők feldolgozásaiban nemegyszer az elmaradottságot jelképezi. Az amerikai Paul Gottfried szemében, aki a fasizmusnak a latin kultúrkörhöz tartozása mellett érvel, a latinitás például önmagában is szinte az elmaradottság szinonimájaként funkcionál. Mint láttuk, a developmentalizmus szerepét hangsúlyozó elméletek éppen ebben a problémakörben, azaz az elmaradott államok modernizációjában fedezték fel a szélsőjobboldaliság hátterét.

Az elmaradott, tekintélyelvű konzervatívok versus forradalmi, modernizáló szélsőjobboldaliak szembeállítás azonban sok tekintetben nem felel meg a történelmi realitásoknak. Maga Juan J. Linz is úgy látta, hogy a tekintélyelvű rendszerek egy része saját államának modernizációjára törekedett. Ez a közös elem egy újabb

80 Eatwell, 2014. 77.; Blinkhorn, 1990; Rogalla von Bieberstein, 1992. 123–153. Mark Pittaway például Bethlen István rendszerére tekint a tekintélyelvű liberalizmus példájaként. Pinto, 2012. 74.

kapcsolódási pontot jelentett az új, forradalmi jobboldal irányába. Roger Griffin is amellett érvelt, hogy a két világháború között a diktatórikus jobboldali rezsimek közötti határvonal a kölcsönzéseknek köszönhetően egyre inkább elmosódottá vált, mely folyamat nem egy esetben a konzervatív jelző érvényességét illetően is kétségekre adhat okot. A fasizmussal, illetve a nemzetiszocializmussal való összehasonlítás egy másik problematikus eleme, hogy a politikai katolicizmushoz hasonló jobboldali reformmozgalmak gyökerei nem egy esetben a nagy háború előttre nyúltak vissza. Nem mondhatjuk, hogy az összes antidemokratikus vagy antiliberális jobboldali reformkísérlet az olasz vagy a német mintaadás eredményeként született volna meg, vagy hogy szükségszerűen a legszélsőségesebb mozgalmak megteremtésébe torkollott volna.⁸¹

Stanley G. Payne mutat rá arra, hogy Portugáliában vagy Spanyolországban a nemzet renovációját végrehajtó diktatúra iránti igény az értelmiség bizonyos csoportjaiban már jóval az első világháború előtt megjelent. A kezdetben a liberálisok által is támogatott spanyol Primo de Rivera tábornok rendszere sokat kölcsönzött az olasz fasizmustól, ugyanakkor állandóan hangsúlyozta önmaga autentikus, az olasz rezsimtől eltérő voltát. A gyakran konzervatívként azonosított Primo de Rivera-diktatúra egyáltalán nem fagyasztotta be Spanyolország modernizációját, a társadalom átalakulása az 1920-as években is folytatódott, amit a kormányzat a törvényalkotáson keresztül is igyekezett támogatni. A spanyol diktatúra apológétái az 1920-as évek végén az olasz és a portugál példa mellett már a kelet-európai rendszerekről is elismerően nyilatkoztak, azonban a fasizmus olyan aspektusai, mint az egyházellenesség, a túlzott hatalomkoncentráció vagy a fasiszta polgárvallás még az olaszokkal szimpatizáló ideológusok kritikáját is kiváltották. Az Ibériai-félszigetet kétségtelenül behatóan ismerő Payne az ellentmondások feloldása céljából a korabeli antidemokratikus jobboldali mozgalmak három típusát különítette el. A fasizmusoktól határozottan megkülönböztette a radikális jobboldalt, amely sok tekintetben nem volt kevésbé erőszakos, ugyanakkor véleménye szerint nem osztotta a vitalista és a szekuláris ideológiát. Meglátása szerint a két irányzatot gyakran összekeverik, azonban a radikális jobboldal a maga vallásosságával, valamint azzal, hogy a társadalmi status quo befagyasztására törekedett, a harmadik csoportra, a tekintélyelvű, konzervatív jobboldalra hasonlított.⁸²

Payne szigorú határvonalakat húzó tipológiája mindamelllett azzal, hogy összekapcsolta a társadalmi status quo fenntartását és a vallásosságot, a két világháború között népszerű korporációs tanok ismeretében jelentős kétségeket vethet fel. Payne például a korporatív alapon álló, a német társadalom átalakítását kívánó Stahlhelmet is a radikális jobboldal részeként kezeli. A portugál António Costa Pinto ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az eredetileg a katolikus társadalmi

81 Griffin, 2006. 7–9.; Kallis, 2014. 13.; Nolte, 1968. 385. Idézi: Payne, 1980. 5.; Gottfried, 2016; Linz, 2000. 186–189.; Sternhell, 1976. 359.

82 Payne, 1995. 11–19., 487–490.; Payne, 1999. 16–41. Hasonló beállítás a magyar történetírásban is megfigyelhető, például Gyurgyák János szerint a fajvédelemnek mindig maradt egyfajta középosztályi íze, a munkásosztályt megszólító szélsőjobboldali politikai nyelvet az 1930-as évek új, nyilas-nemzetiszocialista mozgalmi teremtették meg. Gyurgyák, 2012. 215.

tanításból származó korporatív elképzelések a két világháború közötti jobboldalt annak radikalizmusától függetlenül áthatották. Ezek a kísérletek egymástól lényegesen eltérő utat járhattak be, a parlamentet felváltani kívánó politikai korporatizmus mellett léteztek az érdekképviselő reformját célul tűző társadalmi korporatista elképzelések is, amelyek közül egyik sem a status quo fenntartására törekedett. Újabb az amerikai Paul Gottfried érvel úgy, hogy a spanyol vagy a francia szélsőjobboldaliak által tanúsított prokatolikus alapállás visszavezethető volt a közös ellenséggel, a fennálló kapitalista berendezkedéssel szembeni ellenszenvre. A katolikus társadalmi tanítást imitáló elképzelések valójában távol álltak a társadalom korabeli állapotától és még távolabb az idealizált prekapitalista viszonyoktól. Gottfried értelmezésében ezek a politikusok a középkormítosz felhasználásával egy archaikusnak tűnő, ugyanakkor a valóságban általuk konstruált hierarchia megvalósítását ajánlották a korabeli társadalmi berendezkedés alternatívájaként.⁸³

A 2000-es évektől feltűnő új értelmezések egyre inkább szakítanak azzal a beállítással, amely egyrészt éles határvonalat kíván húzni a különféle jobboldali mozgalmak között, másrészt azonban a „fasizmus” rubrikába besorolt radikálisokat egy jól körülhatárolható, zárt ideológia részeként kezeli. A kérdéskörrel foglalkozó történészek között a társadalomtudományos elméletekkel szemben szkeptikus empirizmust talán a legkonzekvensebben képviselő Robert O. Paxton például a korabeli szélsőjobboldalt olyan diffúz jelenségként fogja fel, amely egy meghatározott ideológia helyett a közösség legautentikusabbnak kezelt identitáselemeiből merítette legitimitációját. Véleménye szerint a „fasizma” értelmiség nézetei csak távolról voltak rokoníthatóak a hatalomban eltöltött időszak gyakorlatával. Ezeknek a mozgalmaknak nem volt szoros értelemben vett ideológiája, gondolkodásukat sokkal inkább az áldozattudathoz, a dekadenciától való félelemhez vagy a csoport elsőségéhez hasonló érzések határozták meg. Paxton dinamikus értelmezése fejlődésüket öt szakaszra bontja (1. megszületés, 2. gyökereket eresztés a pártrendszerben, 3. a hatalom megszerzése, 4. hatalomgyakorlás, 5. radikalizáció vagy szétbomlás), amelyeket nem mindegyikük tudott végigjárni. Értelmezése szerint mindegyik szakasz sajátos jellemzőkkel bír. Ezekhez a történeti kutatásnak is eltérő módszerekkel kell viszonyulnia, az eszmetörténeti megközelítést például csak az első, mozgalmi szakaszban javasolja. Paxton ezt alátámasztandó, Martin Broszat polikrácia-elméletét is kiterjesztette az olasz fasizmusra, a hatalommegosztás hangsúlyozásával az amerikai szerző azonban már nem a totalitarizmuselméletet, hanem a Roger Griffin kulturális-eszmetörténeti megközelítéséhez hasonló elképzeléseket kívánta cáfolni. Az eszmetörténettel szembeni averzióra vezethető vissza annak hangsúlyozása is, hogy a szélsőjobboldali politikusok által hangoztatott kapitalizmusellenes szövegek többnyire csak szövegek maradtak.⁸⁴

Roger Eatwell szintén amellett érvel, hogy ez a szinkretikus ideológia nem egy monolit tömböt, sokkal inkább egy gondolati mátrixot képezett, amely a kontextus függvényében, az aktuális helyzetre reagálva állandóan új elemeket épített

83 Pinto, 2014. 89–94.; Gottfried, 2016. 94., 105–113., 133., 140–141.

84 Paxton, 1998; Paxton, 2005. 15–23., 122–128., 145., 218–220.

be saját rendszerébe. Eatwell szerint a diskurzusra és a szimbólumokra fókuszáló megközelítések elhanyagolják a keresleti oldalt, azokat a mentalitásokat és értékeket, amelyek fogékonyá tettek az üzenet befogadására. A hallgatóság nem kritikátlanul viszonyult a szélsőjobboldalhoz, hanem a meglévő normákon és attitűdökön keresztül értelmezte azt. Eatwell egy komplexitásalapú rendszerelméleti megközelítést javasol, amely nem a rendszer egyes alkotóelemeit, hanem a közöttük fennálló kapcsolatokat vizsgálja. A korabeli szélsőjobboldal véleménye szerint nyitott rendszert képezett, ami a nemzeti és nemzetközi megközelítéseket egyaránt szükségessé teszi. Felhívja a figyelmet arra, hogy a modern tömegkommunikációnak köszönhetően a politikai aktorok a korábbi korszakokkal összevetve többet tudtak egymásról, könnyebben befolyásolták egymást. Az ideológiai diffúzió nem csak egy zárt körön belül ment végbe, eszmei rokonaik mellett ezek a mozgalmak a szovjet vagy az amerikai berendezkedés új, korábbi gyakorlatoktól eltérő elemeire is reflektáltak.⁸⁵

Az Eatwell által javasolthoz hasonló megközelítésre nyújthat példát az argentin Federico Finchelstein munkássága, aki a brit történészhez hasonlóan egy mátrixszerű megközelítést tart célravezetőnek. Az argentin szélsőjobboldal olasz kapcsolatait kutató Finchelstein az eltérő regionális variánsokat egy globális ideológia reprezentánsaiként fogja fel, amelyek egymástól meghatározott gondolkodási sémákat vettek át. Az általa vizsgált argentin „fasiszták” nemcsak az olasz, hanem a francia, a spanyol vagy a német mozgalmakra is példaként tekintettek, miközben eszmerendszerükbe szelektíven illesztették be a tőlük átvett elemeket. Az ideológiatranszfer a félreértésektől, a saját vágyak és elképzelések másik félbe vetítésétől sem volt mentes, az egymással való azonosulás nélkül azonban az átvétel korlátokba ütközött volna. Finchelstein szerint a helyi tradíciókat is magába olvasztó argentin *nacionalismo* egyszerre volt az olasz fasiszmus deklarált latin-amerikai változata és egy részleteiben egyedi ideológia, amelynek bizonyos elemei később új otthonra találtak a peronizmus jobbszárnyán. Bai Gao 2000-es évek elején írt, a japán fejlesztő állam eredetével foglalkozó monográfiája szintén beilleszthető a mintaadás és az ideológiai diffúzió kérdéskörét vizsgáló új megközelítések sorába, de a portugál Tiago Saravia 2016-ban megjelent, a portugál, olasz és német szélsőjobboldali agronómusokat vizsgáló munkája is foglalkozik a kölcsönzések kérdésével. Utóbbi két monográfia erénye, hogy a szűken vett eszmetörténeti megközelítésen túl vizsgálják az ideológiák valódi társadalmi és gazdasági hatásait is.⁸⁶

A brit Aristotle Kallis az elmúlt években a közös ellenségkép és a mintaadás jelentőségére, valamint az ebből eredő politikai hibridek jelenlétére hívta fel a figyelmet. Kallis arra mutatott rá, hogy az 1920–1930-as évektől számos olyan be-

85 Eatwell, 2003. 14–25.; Eatwell, 2014. 68–72. A nemzetiszocialistáknak a szovjet és az amerikai rendszerre való pozitív reagálására egy példa, hogy számosan közülük a szovjet tervgazdaságot és az amerikai fordizmus „produkciónizmusát” megfelleltették egymásnak. A németek szemében az Egyesült Államok de facto faji elkülönülése is üdvözlendő tulajdonságnak számított. Kotkin, 2001. 139.

86 Finchelstein, 2010. Finchelstein nem titkoltan politikai alapállással fordul az olasz fasiszmus diffúziójának kérdésköre felé. Az argentin katonai diktatúrával kapcsolatos emlékezetpolitikát és a peronizmust bíráló Finchelstein számára kétségtelenül előnyös, ha politikai ellenfeleinek „fasiszta múltjára” is rámutathat. Erre lásd: Finchelstein, 2014; Finchelstein, 2019; Gao, 2002; Saravia, 2016.

rendezkedés vett át elemeket az olasz vagy a német mozgalmaktól, amelyeket az „általános fasizmus” koncepciója alapján dolgozó történészek hajlamosak kudarcos kezdeményezésekként láttatni. Kallis szerint ezek a rendszerek a két világháború közötti Európa posztliberális, demokrácia- és szocializmusellenes politikai mezőjében végbemenő hibridizációt mutatják, nem lehet őket egyszerűen a fasizmus vagy az autoritarizmus fogalmával leírni. A hibridek egymás számára is referenciapontként szolgáltak, Joannisz Metaszas görög diktátor például nem a fasiszta Olaszországra, hanem a portugál Estado Novóra tekintett példaként.⁸⁷

Kallis a hibridizációt egy több hullámban végbemenő folyamatnak látja, a diktatúra 1925-ös olaszországi kikiáltását tartja annak a pontnak, amely először legitímálta az új alternatívát. Rámutat arra, hogy az NSDAP és az olasz mozgalom között már az 1920-as években is megfigyelhető volt egyfajta szimpátia, a két párt nem hivatalos kapcsolatokat is fenntartott egymással. Kallis szerint a német berendezkedés konszolidációjából adódóan az 1933–1936 közötti időszak kritikusnak bizonyult a demokráciaellenes politikai szféra átformálásában, ekkor sokak számára úgy tűnt, hogy újabb jelentős ország fordított sikeresen hátat a parlamentáris berendezkedésnek. A hullámot meglovagolva a Duce 1934-ben a fasiszta internacionálé megalakítására is kísérletet tett, de Kallis a második világháború szövetségi rendszereit is az ideológiai alapú külpolitika példáiként kezeli. Kallis a hibridizáció egyik paradoxonjának tartja, hogy még a receptív diktatúrák is rendszerint elnyomták országaik valóban fasiszta vagy nemzetiszocialista mozgalmait.⁸⁸ Az újabb eredmények azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a magukat ténylegesen is fasiszta-ként azonosító mozgalmak szintén jelentősen eltérhettek egymástól, amit mi sem mutat jobban, mint az, hogy a fasiszta internacionálé Duce által is szorgalmazott megalakítása többek között azért vallott kudarcot, mert a szervezők nem tudták eldönteni, hogy pontosan miben is kellene hinniük.⁸⁹

Összegzés

A győztes nyugati államokban a két világháború közötti szélsőjobboldal kutatása rögtön a második világháborút követően megindult, a feldolgozásokat ekkor még a háború előtti közéletből megörökölt értelmezések határozták meg. Jóllehet a fogalom az összehasonlító vizsgálatok hiányában körülhatárolatlan maradt – és mind a mai napig kérdéses, hogy sikerült-e érvényes definíciót találni –, a háborút közvetlenül követő politológus- és történészgeneráció a totalitarizmus, illetve a középosztályi radikalizmus tézisének kidolgozásával igyekezett ezeket a politikai eredetű elméleteket tudományos köntösbe bújtatni. Az előrehaladó forrásfeltárás azonban az

87 A portugál példa európai és latin-amerikai diffúziójára lásd: Pinto, 2020 és az általa szerkesztett tanulmánykötetet: Pinto, 2022.

88 Kallis, 2014. 15–16., 20., 24–30. Az olasz fasiszták és a német nemzetiszocialisták viszonyának ideiglenes megromlását paradox módon a német mozgalom hatalomra jutása okozta, mivel hamar felszínre kerültek a két ország közötti geopolitikai ellentétek.

89 Gottfried, 2016. 95.

1960-as évek közepétől mindinkább kétségeket ébresztett a paradigma érvényességét illetően. Az ennek eredményeként feltűnő politika-, eszme-, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések a lehetséges interpretációk széles skáláját kínálták.

Az új politikátörténeti eredmények a szélsőjobboldalinak tekintett rendszerek heterogenitására, a hatalommegosztás, az egymással rivalizáló elitcsoportok és a konzervatív jobboldallal való együttműködés jelentőségére hívták fel a figyelmet. A sokszor egymással is vitában álló eszmetörténeti megközelítések a háború előtti kultúrkritikai irodalom hatását, a nacionalizmusnak a 19. század utolsó harmadában végbemenő transzformációját hangsúlyozták. Speciális csoportot képeztek a szindikalizmussal és a marxizmussal fennálló kapcsolatot bemutató interpretációk, amelyek a baloldali ideológiákkal való eszmei rokonságot emelték elemzésük középpontjába. A közgondolkodásban sokszor retrográdnak tekintett mozgalmak által végbevitt modernizáció, valamint az annak háttérül szolgáló ideologikus megfontolások, a menedzserizmus szerepe szintén a történészek és a politológusok látóterébe került. A történeti szociológiai kutatások a sematikus középosztálytézissel szemben a heterogén társadalmi bázis jelenlétére, valamint a civil társadalom szerepére igyekeztek rámutatni.

A szélsőjobboldal ellenjellegének az 1960-as évekre jellemző ábrázolását az 1980-as évekre felváltották a fasizmus fogalmával operáló, azt meghatározott eszmei tartalommal rendelkező, koherens ideológiaként ábrázoló értelmezések. Az új eszmetörténeti irány a szélsőjobboldal által képviselt kultúra kutatásának is megágyazott, ezzel párhuzamosan feltűntek a politikai vallás koncepcióját előtérbe helyező megközelítések is. A 2000-es években, a mozgalmak által ápolt nemzetközi kapcsolatok és a mintaadás kutatásának eredményeként az ideológia koherenciájába vetett hit azonban megingott. Ez együtt járt annak felismerésével, hogy a szélsőjobboldal-ként azonosított elemek más ideológiák eszmerendszerében is helyet foglalhattak. A legújabb értelmezések, noha hangsúlyozzák a szélsőjobboldali kultúra közös jegeit, felhívják a figyelmet a helyi sajátosságok szerepére, az ideológia konkrét elemeinek diffúz és változatos voltára, a politikai hibridek jelenlétére.

A téma kutatásának nemzetközivé válásával és az angol nyelvű publikációk elterjedésével a kisebb, nem világnyelveket beszélő államok történészei is megismertethetik hazájuk egykori mozgalmait, ami kétségtelenül tovább fogja erősíteni ezt a trendet. A nagyobb reprezentativitás azonban a nyilvánvalóan létező eltérések bemutatása mellett a kutatás kezdete óta vitatott közös elemek azonosítását is elősegítheti. A jövőbeli kutatás feladata lesz egy olyan gyűjtőfogalom tartalmának a meghatározása, ami a helyi viszonyoktól függetlenül is alkalmazható, az új nemzetközi eredmények azonban elvezethetnek a fasizmus vagy a szélsőjobboldal kiterjesztett fogalmával való végleges szakításhoz is.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Allen

1984 Allen, William Sheridan: *The Nazi Seizure of Power. The Experience of a Single German Town 1922–1945*. New York, 1984.

Amzalak

2011 Amzalak, Nimrod: *Fascist and Honourable Men. Contingency and Choice in French Politics, 1918–1945*. London, 2011.

Angenot

2011 Angenot, Marc: L'immunité de la France envers le fascisme: un demi-siècle de polémiques historiennes. In: *Études françaises*, 47. (2011) 1. sz. 15–42. DOI: <https://doi.org/10.7202/1002514ar>.

Arendt

1976 Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1976.

Armony

2004 Armony, Ariel C.: *The Dubious Link. Civic Engagement and Democratization*. Stanford, CA, 2004.

Berman

2019 Berman, Sheri: *Democracy and Dictatorship in Europe. From the Ancien Régime to the Present Day*. Oxford, 2019.

Bermeo

2003 Bermeo, Nancy: *Ordinary People in Extraordinary Times. The Citizenry and the Breakdown of Democracy*. Princeton, NJ, 2003.

Berstein

2013 Berstein, Serge: *Démocraties, régimes autoritaires et totalitarismes de 1900 à nos jours. Pour une histoire politique comparée du monde développé*. Paris, 2013.

2014 Berstein, Serge: Une bien étrange approche de l'histoire. In: *Fascisme français? La controverse*. Eds.: Berstein, Serge – Winock, Michel. Paris, 2014. 17–32.

Blinkhorn

1990 Blinkhorn, Martin: Allies, Rivals, or Antagonists? Fascists and Conservatives in Modern Europe. In: *Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-century Europe*. Ed.: Blinkhorn, Martin. London, 1990. 1–13.

Broszat

1981 Broszat, Martin: *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London, 1981.

Brustein

1991 Brustein, William: The "Red Menace" and the Rise of Italian Fascism. In: *American Sociological Review*, 56. (1991) 5. sz. 652–664. DOI: <https://doi.org/10.2307/2096086>.

Burleigh

2000 Burleigh, Michael: *The Third Reich. A New History*. London–New York, 2000.

Corner

1975 Corner, Paul: *Fascism in Ferrara 1915–1925*. Oxford, 1975.

Dahrendorf

1979 Dahrendorf, Ralf: *Society and Democracy in Germany*. New York, 1979.

De Felice

1977 De Felice, Renzo: *Interpretations of Fascism*. Cambridge, MA, 1977.

1980 De Felice, Renzo: Italian Fascism and the Middle Classes. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism*. Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 312–317.

1996 De Felice, Renzo: *Mussolini il duce*. Vol. II. *Lo Stato totalitario (1936–1940)*. Torino, 1996.

Dobry

2003 *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*. Dir.: Dobry, Michel. Paris, 2003.

Eatwell

1992 Eatwell, Roger: Towards a New Model of Generic Fascism. In: *Journal of Theoretical Politics*, 4. (1992) 2. sz. 161–194. DOI: <https://doi.org/10.1177/0951692892004002003>.

2000 Eatwell, Roger: The Rebirth of the 'Extreme Right' in Western Europe. In: *Parliamentary Affairs*, 53. (2000) 3. sz. 407–425. DOI: <https://doi.org/10.1093/pa/53.3.407>.

2003 Eatwell, Roger: *Fascism. A History*. London, 2003.

2014 Eatwell, Roger: The Nature of 'Generic Fascism': Complexity and Reflexive Hybridity. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 67–86.

Evans

2003 Evans, Richard J.: *The Coming of the Third Reich*. New York, 2003.

Falter–Mühlberger

1999 Falter, Jürgen W. – Mühlberger, Detlef: The Anatomy of a Volkspartei: The Sociography of the Membership of the NSDAP in Stadt- and Landkreis Wetzlar, 1925–1935. In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 88. (1999) 2. sz. 58–98. DOI: <https://doi.org/10.12759/hsr.24.1999.2.58-98>.

Falter–Zintl

1988 Falter, Jünger – Zintl, Reinhard: The Economic Crisis of the 1930s and the Nazi Vote. In: *The Journal of Interdisciplinary History*, 19. (1988) 1. sz. 55–85.

Finchelstein

2010 Finchelstein, Federico: *Transatlantic Fascism. Ideology, Violence and the Sacred in Argentina and Italy, 1919–1945*. London, 2010.

2014 Finchelstein, Federico: *The Ideological Origins of the Dirty War. Fascism, Populism, and Dictatorship in Twentieth Century Argentina*. Oxford, 2014.

2019 Finchelstein, Federico: *From Fascism to Populism in History*. Oakland, CA, 2019.

Fisichella

1978 Fisichella, Domenico: *Analisi del totalitarismo*. Messina–Firenze, 1978.

Friedrich–Brzezinski

1965 Friedrich, Karl J. – Brzezinski, Zbigniew K.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, MA, 1965.

Furet–Nolte

2001 Furet, François – Nolte, Ernst: *Fascism and Communism*. Lincoln, NE, 2001.

Gao

2002 Gao, Bai: *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy. Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge, 2002.

Gentile

1996 Gentile, Emilio: *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, MA, 1996.

2003 Gentile, Emilio: *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism*. Westport, Conn., 2003.

2004 Gentile, Emilio: *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation*. Paris, 2004.

2011 Gentile, Emilio: *Le origini dell'ideologia fascista 1918–1925*. Bologna, 2011.

Gerschenkron

1962 Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge, MA, 1962.

Goodrick-Clarke

1992 Goodrick-Clarke, Nicholas: *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*. New York, 1992.

Gottfried

2016 Gottfried, Paul: *Fascism. The Career of a Concept*. DeKalb, IL, 2016.

Gregor

1967 Gregor, A. James: African Socialism, Socialism and Fascism: An Appraisal. In: *The Review of Politics*, 29. (1967) 3. sz. 324–353.

1979 Gregor, A. James: *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*. Princeton, NJ, 1979.

2000 Gregor, A. James: *Faces of Janus. Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. New Haven, CT, 2000.

2008 Gregor, A. James: *Marxism, Fascism, and Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism*. Stanford, CA, 2008.

2012 Gregor, A. James: *Totalitarianism and Political Religion. An Intellectual History*. Stanford, CA, 2012.

Griffin

1993 Griffin, Roger: *The Nature of Fascism*. London, 1993.

2006 Griffin, Roger: Introduction. In: *World Fascism. A Historical Encyclopedia*. Eds.: Blamires, Cyprian K. – Jackson, Paul. Oxford, 2006. 1–26.

2007 Griffin, Roger: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. New York, 2007.

2008 *A Fascist Century. Essays by Roger Griffin*. Ed.: Feldman, Matthew. New York, 2008.

Gyurgyák

2012 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Bp., 2012.

Hagtvet

1980 Hagtvet, Bernt: The Theory of Mass Society and the Collapse of the Weimar Republic: A Re-Examination. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism*. Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 66–117.

Hamann

2000 Hamann, Brigitte: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*. Bp., 2000.

Hamilton

1982 Hamilton, Richard F.: *Who Voted for Hitler?* Princeton, NJ, 1982.

Herf

1984 Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism. Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge, 1984.

Hildebrand

1987 Hildebrand, Klaus: *Das Dritte Reich*. München, 1987.

Ignazi

1997 Ignazi, Piero: The Extreme Right in Europe: A Survey. In: *The Revival of Right-Wing Extremism in the Nineties*. Eds.: Merkl, Peter H. – Weinberg, Leonard. London, 1997. 47–64.

Jeanneney

2014 Jeanneney, Jean-Noël: Introduction. In: *Fascisme français? La controverse*. Eds.: Berstein, Serge – Winock Michel. Paris, 2014. 5–16.

Julliard

1984 Julliard, Jacques: Sur un fascisme imaginaire: à propos d'un livre de Zeev Sternhell. In: *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, 39. (1984) 4. sz. 849–861.

Kallis

2014 Kallis, Aristotle: The 'Fascist Effect': On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 13–41.

Kocka

1980 Kocka, Jürgen: Ursachen des Nationalsozialismus. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zu „Das Parlament“*, 25. (1980) 3–15.

Koselleck

2003 Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Bp., 2003.

Koshar

1986 Koshar, Rudy: *Social Life, Social Politics, and Nazism. Marburg, 1880–1935*. Chapel Hill, NC, 1986.

Kotkin

2001 Kotkin, Stephen: Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2. (2001) 1. sz. 111–164.

2014 Kotkin, Stephen: *Stalin. Vol. I. Paradoxes of Power, 1878–1928*. New York, 2014.

Kovács

1994 Kovács M. Mária: *Liberal Professions and Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*. Oxford, 1994.

2001 Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1865 és 1945 között*. Bp., 2001.

Lackó

1966 Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Bp., 1966.

1969 Lackó, Miklós: *Arrow-Cross Men, National Socialists, 1935–1944*. Bp., 1969.

1980 Lackó, Miklós: The Social Roots of Hungarian Fascism: The Arrow-Cross. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism*. Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 395–400.

Lajkó

2021 Lajkó Ádám: Képzelt fasizmus. In: *Múltunk*, 66. (2021) 1. sz. 238–252.

Laqueur

1996 Laqueur, Walter: *Fascism: Past, Present, Future*. Oxford, 1996.

Linz

1975 Linz, Juan J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: *Handbook of Political Science*. Eds.: Greenstein, Fred I. – Posby, Nelson W. Reading, MA, 1975. 175–411.

1976 Linz, Juan J.: Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective. In: *Fascism. A Reader's Guide*. Ed.: Laqueur, Walter. Berkley, CA, 1976. 3–121.

1980 Linz, Juan J.: Political Space and Fascism as Late-Comer: Conditions Conducive to the Success or Failure of Fascism as a Mass Movement in Inter-War Europe. In: *Who Were the Fascist. Social Roots of European Fascism*. Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 153–189.

2000 Linz, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO, 2000.

Lipset

1960 Lipset, Seymour Martin: *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York, 1960.

Lukács

1974 Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1974.

Maier

1995 Maier, Hans: „Totalitarismus” und „politische Religionen”. Konzepte des Diktaturvergleichs. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 43. (1995) 3. sz. 387–405.

Mann

1986–2012 Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. Vol. 1. *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Vol. 2. *The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*. Vol. 3. *Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Vol. 4. *Globalizations, 1945–2011*. Cambridge, 1986, 1993, 2012, 2012.

2004 Mann, Michael: *Fascists*. Cambridge, 2004.

2005 Mann, Michael: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge, 2005.

Mommsen

1976 Mommsen, Hans: National Socialism: Continuity and Change. In: *Fascism. A Reader's Guide*. Ed.: Laqueur, Walter. Berkley, CA, 1976. 179–210.

Mosse

1981 Mosse, George L.: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. New York, 1981.

1986 Mosse, George L.: Two World Wars and the Myth of the War Experience. In: *Journal of Contemporary History*, 21. (1986) 4. sz. 491–513.

1989 Mosse, George L.: Fascism and the French Revolution. In: *The Journal of Contemporary History*, 24. (1989) 1. sz. 5–26. DOI: <https://doi.org/10.1177/002200948902400101>.

1990 Mosse, George L.: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the Two World Wars*. Oxford, 1990.

1999 Mosse, George L.: *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism*. New York, 1999.

Mussolini

2000 Mussolini, Benito: *A fasizmus doktrínája*. Bp., 2000.

Mühlberger

2003 Mühlberger, Detlef: *The Social Bases of Nazism, 1919–1933*. Cambridge, 2003.

Neumann

1942 Neumann, Franz: *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism*. London, 1942.

Nolte

1968 Nolte, Ernst: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. München, 1968.

2003 Nolte, Ernst: *A fasizmus korszaka. Action française. Az olasz fasizmus. A nemzetiszocializmus*. Bp., 2003.

2014 Nolte, Ernst: Faschismus – eine palingenetische Form von populistischen Ultra-Nationalismus? In: *Fascism Past and Present, West and East. An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right*. Eds.: Griffin, Roger – Loch, Werner – Umland, Andreas. Stuttgart, 2014. 161–167.

Organski

1968 Organski, Abramo Fimo Kenneth: *World Politics*. New York, 1968.

Ormos

1987 Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Bp., 1987.

Ormos–Incze

1976 Ormos Mária – Incze Miklós: *Európai fasizmusok 1919–1939*. Bp., 1976.

Paksa

2012 Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Bp., 2012.

2013 Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Bp., 2013.

Paxton

1975 Paxton, Robert O.: *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940–1944*. New York, 1975.

1998 Paxton, Robert O.: The Five Stages of Fascism. In: *The Journal of Modern History*, 70. (1998) 1. sz. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1086/235001>.

2005 Paxton, Robert O.: *The Anatomy of Fascism*. London, 2005.

Payne

1962 Payne, Stanley G.: *Falange. A History of Spanish Fascism*. Stanford, CA, 1962.

1980 Payne, Stanley G.: *Fascism. Comparison and Definition*. Madison, WI, 1980.

1995 Payne, Stanley G.: *A History of Fascism, 1914–1945*. Madison, WI, 1995.

1999 Payne, Stanley G.: *Fascism in Spain, 1923–1977*. Madison, WI, 1999.

Pinto

2000 Pinto, António Costa: *The Blue Shirts. Portuguese Fascist and the New State*. New York, 2000.

2012 Pinto, António Costa: *The Nature of Fascism Revisited*. New York, 2012.

2014 Pinto, António Costa: Fascism, Corporatism and Crafting of Authoritarian Institutions in Inter-War European Dictatorships. In: *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Eds.: Pinto, António Costa – Kallis, Aristotle. London, 2014. 87–117.

2020 Pinto, António Costa: *Latin American Dictatorships in the Era of Fascism. The Corporatist Wave*. London, 2020.

2022 *An Authoritarian Third Way in the Era of Fascism. Diffusion, Models and Interactions in Europe and Latin America*. Ed.: Pinto, António Costa. London, 2022.

Póczik

1994 Póczik Szilveszter: *Fasizmusértelmezések*. Bp., 1994.

Primo de Rivera

1933 Primo de Rivera, José Antonio: A Juan Ignacio Luca de Tena. In: *ABC*, 1933. március 22.

Ránki

1980 Ránki, György: The Fascist Vote in Budapest in 1939. In: *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism*. Eds.: Hagtvet, Bernt et al. Oslo, 1980. 401–416.

Riley

2010 Riley, Dylan: *The Civic Foundations of Fascism in Europe. Italy, Spain and Europe 1870–1945*. Baltimore, MD, 2010.

Rogalla von Bieberstein

1992 Rogalla von Bieberstein, Johannes: *Die These von der Verschwörung, 1776–1945. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung*. Flensburg, 1992.

Rokkan

1970 Rokkan, Stein: *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. New York–Oslo, 1970.

Saravia

2016 Saravia, Tiago: *Fascist Pigs. Technoscientific Organisms and the History of Fascism*. Cambridge, MA, 2016.

Schoenbaum

1966 Schoenbaum, David: *Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany 1933–1939*. New York, 1966.

Sedgwick

2004 Sedgwick, Mark: *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. Oxford, 2004.

Stern

1974 Stern, Fritz: *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. Los Angeles, 1974.

Sternhell

1972 Sternhell, Zeev: *Maurice Barrès et le nationalisme français*. Paris, 1972.

1976 Sternhell, Zeev: Fascist Ideology. In: *Fascism. A Reader's Guide*. Ed.: Laqueur, Walter. Berkeley, CA, 1976. 315–376.

1978 Sternhell, Zeev: *La droite révolutionnaire (1885–1914). Les origines françaises du fascisme*. Paris, 1978.

1983 Sternhell, Zeev: *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*. Paris, 1983.

2009 Sternhell, Zeev: *The Anti-Enlightenment Tradition*. New Haven, CT, 2009.

Sternhell–Sznajder–Asheri

1996 Sternhell, Zeev – Sznajder, Mario – Asheri, Maia: *The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton, NJ, 1996.

Stokes

1978 Stokes, Lawrence D.: The Social Composition of the Nazi Party in Eutin, 1925–32. In: *International Review of Social History*, 23. (1978) 1. sz. 1–32.

Tomka

1999 Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. Szeged, 1999.

Vajda

1995 Vajda Mihály: *A fasizmusról. Politikai-szociológiai tanulmány*. Bp., 1995.

Voegelin

1999 Voegelin, Eric: The Political Religions. In: *The Collected Works of Eric Voegelin*. Vol. V. *Modernity without Restraint: The Political Religions; The Science of Politics; and Science, Politics and Gnosticism*. Ed.: Henningsen, Manfred. Columbia, MO, 1999. 19–73.

ÁDÁM LAJKÓ

THE INTERPRETATIONS OF INTERWAR FASCISM IN WESTERN HISTORIOGRAPHY

The paper surveys the main interpretational schemes of interwar fascist movements in western historiography. It examines the origin of the concept of fascism, and its connections to other possible labels, e. g. the extreme right. The paper then follows the concept of totalitarianism, from its birth, to its development and political utilization during the early Cold War years, to its final dissolution. It surveys those alternative approaches, which describe this phenomenon as a descendant of anti-enlightenment thought. In addition, it examines a radical opposite of the previous interpretation, which describes these movements as first representatives of developmentalism. The paper then presents those approaches, which aim to create a generic concept of fascism, and examines the term political religion. Finally it surveys the literature on the borders of fascism, and on its diverse relationship with pre-war conservatives.